

AKATABO EKINNONOGGO KY'OLULIMI OLUGANDA

2020

- Ebirimu-	
EBIVA EW'OMUWANDIISI	3
OMUGANDA OMUTUUFU Y'ANI?	5
EKITIIBWA KYA BUGANDA	6
GGULAAMA N'ENKOZESA Y'OLULIMI	v

WALIFU Y'OLULIMI OLUGANDA (THE ALPHABET)	v
ENKOZESA Y'ENNUKUTA ENNENE.....	18
EBIGAMBO EBITAGATTIBWA (COMPOUND WORDS).....	20
EBIGAMBO EBITAGATTIBWA.....	21
OBUGAMBO OBUGAANA	22
Si lwetagattibwa ku bigambo	24
ENKOZESA Y'OBUBONERO MU LUGANDA.....	26
(PUNCTUATION MARKS)	26
EMBU Z'EBIGAMBO (PARTS OF SPEECH)	30
ERINNYA / AMANNYA (NOUNS).....	31
NNAKASIGIRWA (PRONOUNS).....	35
NNAKASIBA	41
NNAKONGEZALINNYA (ADJECTIVES)	43
EBIKOLWA (VERBS)	47
NNAKONGEZAKIKOLWA (ADVERB).....	48
SSENFO/ NNAKALAZI (PREPOSITIONS).....	51
ENTABABIGAMBO/ NNAKATABA	52
OBWEWUUNYI (INTERJECTIONS).....	52
EMBU Z'AMANNYA	53
EBISEERA MU LUGANDA (TENSES)	59
OBUWAKATIRWA (VERB EXTENSIONS).....	63
EMBEERA MU LUGANDA (MOODS).....	68
EMPEEKERA	70
Empeekera Nnakongezalinnya	70
Empeekera Nnakongezakikolwa	71
Ebiseera by'olunaku mu luganda.....	74
ENNAKU ZA WIKI MU LUGANDA.....	76
AMANNYA G'EMYEZI MU LUGANDA N'ENNONO YAAGO.....	77
ABALONGO.....	78
ABAAMI B'AMASAZA N'AMANNYA GAABWE.....	83
Agamu ku mannya agatumibwa olw'embeera	84
EBY'ENNONO	86

EMIZIZO GY'ABAGANDA.....	93
Eby'okuyiga ku ba katikkiro ba Buganda	95
EBY'AFAAYO	96
ENSINZA Y'ABAGANDA EY'ENNONO	3
OMUWANDIISI JACKSON KASWA	6
TUULA TUFUME	12
OMUNAKU KAAMA.....	19
OMUGANDA N'ENSWA.....	36
EBISOKO N'AMAKULU GAABYO	48
ENGERO awamu n'ENJOGERA	56
EZIMU KU NGERO EZIRIMU OKUJEREGEREZA	49
ENGERO.....	53

EBIVA EW'OMUWANDIISI

Kino ddala kinnonoggo kyennyini anti kabbinkano ka lulimi luganda. Muno mulimu eby'okuyiga nfofoo ku ggulaama n'ebyobuwangwa bw'Abaganda byotasaanye kusubwa. Abayita ababiri bejjukanya era n'enviiri zikubuulira engo, omulimu guno tegubadde mutene naye nneebaza nnyo buli omu alina kyakoze okugufuula kyeguli. Nsaba okuwabulwa webitagenze bulungi mu katabo kano kubanga n'omugezi awubwa era omuweesi ekyamuzimbya ku kkubo kulagirirwa.

S Saabakaaki

Peter(musajjatafukirwa), Jjunju Hussein (musomesa Entebbe Lake View secondary school), Mr. Kaweesi Emmanuel (Lecturer Unik), Mr. Matovu Charles (lecturer Unik), Bro. Adolf Mugwanya(lecturer Unik) Sr. Namata Sarah(Mwannyinaze) Abayizi bange mwenna (Entebbe Lake View) Ssembwayo Emmanuel (musomesa) ssengendo Aloysius (Musomesa Entebbe Parents Secondary school) Kafeero (musomesa St.Joseph Girls Nsambya) Kayanja Martin (Tekinologiya) Kyobe Steven (Muwabuzi) Kateregga Yusuf (Munoonyereza) Nyombi Henry (Muwabuzi) Tumushabe Veronica (Musomesa St. augustine's college Wakiso), Namanda angella, Kidde Joseph, Nakyanzi Teddy (Mwannyinaze), Nakyanzi Gorreti, Nabakooza Juliet, Namaganda Doreen, Mumbejja Nakamanya Joan (Muyizi) abayizi ba Nkobazambogo Entebbe Lake View, Nkobazambogo Unik, na buli omu annyambye nsiimye bongerwa.

Nkwagaliza birungi byereere mu kinnonoggo

NABAWEESI ZAHARAH

OMUWANDIISI

OMUGANDA OMUTUUFU Y'ANI?

EBIKA BY'ABAGANDA

Abaganda baawulwamu okusinziira ku ngeri gyewajjamu mu Buganda era n'engeri gye baakufuulamu. Abaganda n'olwekyo amannya ag'enjawulo gaabayitibwanga era nga ge gano

❖ OMUGANDA

Omuganda ye muntu alina ensibuko ye mu Buganda era ono tayongerezebwo kawakatirwa konna

❖ OMUGANDA WAWU

Ono mukusooka aba teyali muganda wabula aba alina gye yava mu ggwanga eddala wabula empisa z'eggwanga lye ne bazimuwawulako olwo n'afuuka omuganda era n'ayiga empisa z'ekiganda.

❖ OMUGANDA GGERE

Ono aba aliko gye yava ebigere bye ne bimutuusa e Buganda. Olwo n'atuula e Buganda n'ayiga empisa z'ekiganda n'ayitibwa omuganda.

❖ OMUGANDA KASWA

Ono aba yali wa ggwanga ddala naye bwalwa mu Buganda n'atandika okulya enswa olwo n'afuuka omuganda kaswa. Anti ab'amawanga amalala abamu tebalya nswa.

❖ OMUGANDA DDALA

Ono ye muntu aba yajja ng'ava yonna gye yava n'afuuka muganda naye ng'alinayo eggwanga eddala mwe yava ettuufu.

GGWE OGAWA?

EKITIIBWA KYA BUGANDA

1. Okuva edda n'edda
eryo lyonna,
Lino eggwanga
Buganda,
Lyamanyibwa nnyo
eggwanga lyaffe,
Okwetooloola ensi
yonna.

Ekiddibwamu
Twesiimye nnyo,
twesiimye nnyo,
Olwa Buganda
yaffe,
Ekitiibwa kya
Buganda kyava
dda

Naffe
tukikumenga.

2. Abazira ennyo
abaatusooka,
Baalwana nnyo mu
ntalo,
Ne balyagala nnyo
eggwanga lyaffe,
Naffe tulyagalenga.

3. Ffe abaana ba leero
ka tulwane,
Okukuza Buganda,
Nga tujjukira nnyo
bajjajja baffe,
Baafiirira ensi
yonna.

Weetegereze

- ❖ Ekitiibwa kya Buganda kyayiyizibwa
Reverend Polycarp Kakooza ey'eddira ente mu
1939.
- ❖ Ekitiibwa kya Buganda tekirina Kuyimbibwa
essaawa nga zisusse ekkumi n'ebbiri
ez'akawungeezi
- ❖ Ekitiibwa kya Buganda kiyimbibwa
tuyimiridde ate tukiymbisa bwagazi.
- ❖ Kabaka yekka y'atalina kukiymba kuba
kibeera kisuusuuta ye wamu n'obuganda.
- ❖ Omukolo kabaka kwali, ebitundu byonna
biteekeddwa okuyimbibwa.

4. Nze nnaayimba ntya
ne sitenda,
Ssaabasajja Kabaka,
Asaanira afuge
obuganda bwonna,
Naffe nga
tumwesiga.

5. Katonda omulungi
ow'ekisa,
Otubeere Mukama,
Otubundugguleko
emikiso gyo era,
Bbaffe
omukuumenga.

❖ Omukolo kabaka kwatali, ebitundu nga bisatu (ekisooka, eky'okuna n'eky'okutaano)

GGULAAMA N'ENKOZESA Y'OLULIMI

WALIFU Y'OLULIMI OLUGANDA (THE ALPHABET)

Walifu z'ennukuta ezeeyambisibwa mu mpandiika y'oluganda entongole. Ennukuta zino ziri abiri mu mukaaga (26) era zaawulwamu ebika / ebiti bibiri.

a) Empeerezi/ enjatuza/ enjogeza (Vowels)

b) Ensirifu/ ensiru(consonants)

Walifu enzijuvu efaanana bweti

Walifu mu nnukuta ez'ekyapa/ ennene

A E I O U

W Y C H ŋ

B P V F M

D T L R N

Z S J G K

NY

Walifu mu nnukuta entono

a e i o u

w y c h ŋ

b p v f m

d t l r n

z s j g k

ny

EMPEEREZI/ ENJATUZA/ ENJOGEZA (VOWELS)

Zino z'ennukuta eziyamba okuwa eddoboosi era wezitali, tekisoboka kufuna njatula ya bigambo era y'ensonga lwaki ziyitibwa enjatuza.

Ziri ttaano zokka era ze zino

A E I O U

AMATEEKA AGAFUGA EMPANDIIKA Y'EMPEEREZI

Bwetuba nga tuwandiika ennukuta empeerezi waliwo amateeka ag'enjawulo agagobererwa era nga ge gano;

1. Empeerezi ebbiri tezitandika kigambo mu luganda okugeza

Aabawala Abawala

Eeryato Eryato

Oomwana Omwana

2. Empeerezi ebbiri tezisemba / tezikomekkereza kigambo okugeza

Amaal**oo** Amaalo

Ekit**ii** Ekiti

Obubb**ii** Obubbi

3. Empeerezi ezitafaanagana teziwandiikibwa mu kifo kimu okugeza

Ab**a**izi Abayizi

Ek**i**alo Ekyalo

Om**u**ana Omwana

Weetegereze:

Ennukuta zino bwe ziba zaagala okwerinaana ,
olwo tweyambisaawo Nnampawengwa **W** oba **Y**

4. Empeerezi ezifaanagana zisobola okuwandiikibwa
awamu mu kigambo okugeza

Maama

Leeta

Wandiika

Amatooke

Muwulu

5. Empeerezi “i” ne “u” tezitandika kigambo mu
luganda okugeza

Ingira Yiga

Uganda Yuganda

6. Empeerezi “a” “ o” ne “e” zeezitandika ebigambo
mu luganda okugeza

Abaana

Ente

Omukazi

7. Mu luganda, empeerezi ezisukka mu bbiri
teziwandiikibwa mu kifo kimu.

OKUWANGAALA MU LUGANDA

Okuwangaala kwe kuwandiika empeerezi ebbiri
ezifaanagana mu kigambo mu kifo kimu. Okugeza;
amaato, abaana wuuyo, leeta n’ebirala

Nti singa tubeera tulina okuwangaala ate netutakikola, ekigambo kikyusiza ddala amakulu oluusi netumansa entungo olw'obugayaavu mu mpadiika.

Tuwangaala ddi?

- ❖ Tuwangaala singa ekigambo mu buttoned bwakyo mubaamu eddoboosi eggwanvu okugeza amalaalo, okuseera, okufuuka, okuloola
- ❖ Tuwangaala singa ekigambo kiba kyagandawaazibwa, nga kyava mu lulimi olulala ne kiddizibwa mu luganda
Shirt (lungereza) ssaati (luganda)
Coat (lungereza) kkooti (luganda)
Meza (luswayiri) Mmeeza (Luganda)
- ❖ Singa erinnya libeera nga lisaliddwako liba liwangaala okugeza
Sseemu
Nnaaka
Nnaamu
Kiiwa
- ❖ Nga tuwandiika ekikolwa ekiri mu kiseera ekyayita awamu n'ekyayise mu muntu owookusatu mu bungi tuwangaala okugeza
Baayimba
Baasoma
Baawandiise

- ❖ Singa tuddinṅana ekikolwa ne kifuuka kimu we
kyegattira tuwangaalawo okugeza
Salaaasala
Temaaatema
Yuzaayuza
Limaaalima
- ❖ Nga tuwandiika ekikolwa ekiri mu kiseera ekijja
tuwangaala kubanga akabonero akalaga ekiseera
kino kalimu okuwangaala (-**naa**-) okugeza
Onaayimbira abagenyi?
Munaazannya omupiira?
Tunaamukuba ng'atummye.

ENSIRIFU/ ENSIRU (CONSONANTS)

Ennukuta z'oluganda zaawulwamu ekika ekirala eky'ensirifu. Zino ze nnukuta ezitasobola kwogera okuggyako nga ziweerekereddwako enjogeza. Zino ziri 21 era ze zino;

w	y	c	h	ŋ
b	p	v	f	m
d	t	l	r	n
z	s	j	g	k

ny

ennukuta zino nga tezigattiddwako njogeza, tezisobola kwatulwa na kuvaamu maloboozi ag'enjawulo, wabula zibeera awo nga zisirise busirisi be ccee. Oluusi ziyitibwa nsiru (nga kasiru bw'atayogera; nazo tezikola ddoboozi, okuggyako nga ziweerekeddwa empeerezi).

Ebika by'ensirifu:

Ensirifu era zongera ne zaawulwamu ebika ebirala bisatu era nga bye bino:

1. Ensirifu eza bulijjo.
2. Ensirifu eza nnakinnyindwa.
3. Ensirifu eza nnampawengwa.

Ensirifu eza bulijjo

Zino ze nsirifu ezitayongerwako linnya ddala lyonna, era ziri **15** ze zino

c h b p v

f d t l r

z s j g k

Ensirifu eza Nnampawengwa

Zino ziyitibwa bwe zityo, kubanga oluusi zikola ng'empeerezi ate olulala ng'ensirifu. Ziri bbiri era ze zino.

W ne Y

Amateeka agafuga Nnampawengwa

1. Teziggumira oba teziwandiikibwa wamu nga zifaanagana. Okugeza: **yya, wwa** era ennyingo zino teziriiyo wabula tuba na **ya** na **wa**.
2. Nnampawengwa ebbiri nga tezifaanagana teziwandiikibwa mu kifo kye kimu. Okugeza **wy** .
Weetegereze:
Ekgambo Nywa, Ny si Nnampawengwa kubanga mu Luganda N ne Y nnukuta emu.
3. Nnampawengwa **w** ne **y** bwe zigattibwa n'ensirifu ne ziwandiikibwa awamu awo teziddirirwa mpeerezi bbiri mu kuwandiika.
Okugeza: **tya, bwa** so si **bwaa, tyaa**
Okuggyako mu ddoboozi eriggumira nga liriko nnampawengwa. Okugeza **Ggwiiso, ggwaala**.
N'ebirala.

Kyewaggula

Zino z'ennukuta awamu n'ebigambo ebitakkiriziganya n'amateeka agamu;
Ennukuta eya ny ebalibwa ng'ennukuta emu era tekkiriziganya na tteeka lye tulabye waggulu.

Singa ennyingo eba ekoledwa **gg** ne tugattako
nnampawengwa nayo tefugwa tteeka eryo okugeza
eggwaatiro, eggwoowo, eggwiiso, eggwoolezo,
eggwaawaatiro, eggweesezo n'ebirala

Weetegereze

Kewaggula by'ebigambo ebitakkiriziganya na
tteeka lya nnampawengwa erigamba nti
“nnampawengwa bwe yeeagatta ku nsirifu endala,
mu maaso gaazo tetuwangaala”

Ensirifu eza Nnakinnyindwa

Zino z'ensirifu ezaatulwa ng'omukka ogusinga
obungi guyita mu nnyindo. Ziri 4 era ze zino **m**, **n**,
ŋ ne **ny**

Amateeka agafuga Nnakinnyindwa

1. Nnakinnyindwa ezitafaanagana teziwandiikibwa
wamu. Okugeza. **Mn**, **nŋ**, **mŋ**, **nyŋ**, **mny**.
2. Nnakinnyindwa “**ŋ**” buli lwe ziwandiikibwa nga
zitandika ekigambo, zibeerawo bbiri
“**ŋŋ**” okugeza **ŋŋaana** lyo eddoboosi erisembayo
teriggumira.
3. Nnakinnyindwa **m** ewandiikibwa n'ensirifu eza
bulijjo bbiri zokka **b** ne **p**
4. Nnakinnyindwa eya **ny** teggumira ng'endala mu
kigambo wabula tuwandiika **nny** singa tubeera
tulina okuggumira.

Amateeka agafuga ensirifu zonna awamu

1. Ensirifu teziwandiikibwa wamu ssatu nga zifaanagana, **mmm** oba **bbb**.
2. Ensirifu teziwandiikibwa nga teziteekeddwako mpeerezi ne ziwa eddoozi.
3. Ensirifu eza bulijjo teziwandiikibwa wamu okugeza **bda, sta** n'endala.
4. Ensirifu **s,v,f,z** tezigattibwako Nnampawengwa **y** Naye bw'oba weewunya ogamba nti **Syaa!**
5. Ensirifu **l,r,w,y** ne **h** tezigumira (teziwandiikibwa wamu bbiri)

TUGGUMIRA DDI MU LUGANDA?

Mu luganda buli lwetuwandiika ensirifu ebbiri mu kifo ekimu tubeera tuggumidde era ze zino engeri ez'enjawulo we tulina okuwandiika ensirifu ebbiri mu kifo ekimu;

1. Tuba nga tulaga okuggumira kw'eddoozi erizitowa nga twogera; okugeza: engatto, **eddogo**, omu**ggo**, **eddoozi**, **eddagala** n'ebirala n'ebirala njolo.
2. Mu bigambo ebimu ebisake ng'ebyo ebyava mu lulimi olulala ebyayingizibwa mu lulimi oluganda gamba **ebbaafu**, **emmeeza**, **essaati**, **ekkooti** n'ebirala.

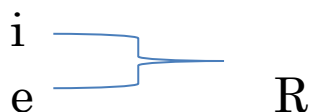
3. Ebigambo ebimu ebiri mu kiseera ekyakayita okugeza tulidde, batudde, bagudde, bazadde n'ebirala nfofoolo.
4. Amannya agali mu lubu **5Li** okugeza ssuubi, ssubi, ttima, jjoogo n'ebirala
5. Nga tulaga obusukkulumu bw'erinnya, okugeza: ssaababi- akulira ababi bonna, ssaababbi- akulira ababbi bonna, Nnabakuuzi- akulira abakuuzi bonna, Nnaabakyala- akulira abakyala bonna n'ebirala.
6. Nga tulaga omulimu gw'omuntu okugeza; **Munn**amawulire **Munn**amateeka.
7. Nga tulaga ekifo omuntu gy'abeera okugeza; **munn**akibuga, **munn**akyalo.
8. Nga tweyogerako mu kukola ekikola mu muntu asooka era mu kiseera ekyayise oba ekyayita okugeza; **Nn**alya, **Nn**atambula, **Nn**abbye

ENKOZESA YA “L” NE “R”

Ennukuta zino bwe tuba nga tuzaatula kibeera kizibu okufuna enjawulo mu nnukuta zino esinga kweyolekera mu mpandiika yaazo anti zirina amateeka agazifuga ag'enjawulo

R

- a) Ennukuta eno ekozesebwa singa eba eddiridde empeerezi i ne e

okugeza; erinnya, emmere, omuliro n'ebirala nkuyanja

- b) Mu luganda ennukuta R tetandika kigambo okugeza

Lule so si rule

Lya so si rya

Lambula so si rambula

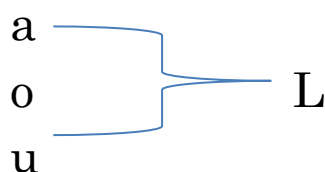
- c) Ennukuta eno teggumira oba teziwandiikibwa bbiri mu kifo okugeza

Ekirooto so si ekirrooto

Erinnya so si errinnya

L

- a) Ennukuta eno ekozesebwa oluvannyuma lw'empeerezi a, o, u

okugeza omulala, olukato, oloota n'ebirala keesedde.

- b) Ennukuta eno etandika ebigambo mu luganda
okugeza laba, londa, leeta, lambula n'ebirala
- c) Ennukuta eno teggumira okugeza
Okulima so si okullima
Okuleeta so si okulleeta

AMATEEKA AGAFUGA EMPANDIIKA YA “JJ” NE “GY”

Ennukuta zino zombie mu njatula yaazo ziwulikika nga zifaanagana era zitabula nnyo abawandiisi b'olulimi oluganda. Wabula zirina amateeka agafuga empandiika zaayo era agazireetera okuba ez'enjawulo era nga ge gano

JJ

- a) Eno esinga kukozesebwa singa ekigambo kirimu amakulu ag'okujja (to come)
Okugeza
Taata yajja okutulabako nga tuli mu kisulo ku ssomero.
Abaana bajja ku ssomero nga tebeetegese.
- b) Mu mannya g'ebifo n'abantu okugeza Najjuma, Najjuuko, Kasujja, Busujju, kasajja n'amalala.
- c) Nga tuwandiika ebigambo ebirala ebirimu ennyingo/ ennukuta ezo okugeza okubajja, okujeema, okujeera n'ebirala

GY

Eno ekozesebwa mu bikolwa ebirimu amakulu gano

a) Okuggya (to boil) okugeza

Emmere maama gy'afumba eruddewo okuggya

Akatale kakutte omuliro ebintu byonna ne biggya

b) Ebirina amakulu ag'okuggya ekintu mu kifo ekimu
“to remove” okugeza

Omulenzi yaggyawo olugoye wansi.

Emmere eyo giggye ku Kyoto ogiteeke ku mmeeza.

c) Abirina amakulu agalaga obupya bw'ekintu

Abayizi abaggya batandise leero.

Baleese ebitabo ebiggya mu tterekero lyaffe.

d) Ebirina amakulu ag'okugya (to fit) okugeza

Abagenyi bangi tebagya mu nnyumba.

Ebitabo byange bigya bulungi mu nsawo.

e) Nga twogera ku kibangirizi oba embuga ebeera mu
maaso g'enju.

Ekyoto bakikumye mu luggya

f) Nga tulaga ebifo abakungu we baziikibwa okugeza

Ekiggya kya Sir Apollo Kaggwa

ENZIMBA Y'ENNYINGO

Ennyingo bwe butundutundu obw'enjawulo

obukola/ obuzimba ekigambo. Ennyingo esobola

okubeera empeerezi yokka oba ensirifu wamu
n'empeerezi okugeza ba, be, bi, bo, bu n'endala.

Ebika by'ennyingo

Ennyingo za mirundi etaano era nga ze zino;

1) Ennyingo ey'ennukuta emu era nga eno
ezimbibwa n'empeerezi yokka naddala ezo ze
twalabye ezitandika ekigambo mu luganda
okugeza a, e, o

2) Ennyingo ey'ennukuta ebbiri era nga ezimbibwa
ensirifu emu n'empeerezi okugeza ba, be bi bo bu
Ca ce ci co cu

Wa we wi wo wu n'endala

3) Ennyingo ey'ennukuta essatu era eno ezimbibwa
bweti

Ensirifu bbiri n'empeerezi emu

-tta- o-ku-**tta**

-zzi- a-ma-**zzi**

-**ggo**- o-mu-**ggo**

Nnakinnyindwa ko n'ensirifu n'empeerezi

-mba- o-ku-li-**mba**

-nga- e-ggwa-**nga**

-mpo- e-**mpo**-lo-go-ma

Ensirifu emu gattako empeerezi bbiri

-baa- a-**baa**-na

-maa- **maa**-ma

-soo- zi-ku-**soo**-ka

Ensirifu gattako nnampawengwa n'empeerezi
okugeza

Mye e-**mye**-zi

Tya o-ku-**tya**-ba

Twe o-mu-**twe**

4) Ennyingo ey'ennukuta ennya era ng'eno
ezimbibwa

Ensirifu bbiri n'empeerezi bbiri okugeza

Ssaa **ssaa**- ba-sa-jja

Mmee e-**mmee**-za e

Ggaa e-**ggaa**-li

Nnakinnyindwa egattibwako nsirifu n'ogattako
nnampawengwa n'empeerezi okugeza

Nkwa **nkwa**-ga-la

Ndwa e-**ndwa**-dde

Mbwa e-**mbwa**

Nywe o-ku-**nywe**-za

5) Ennyingo ey'ennukuta ettaano eno ezimbibwa
bweti

Ensirifu bbiri wamu ne nnampawengwa
n'empeerezi okugeza

Ggwii e-**ggwii**-so

Ggwee e-**ggwee**-se-zo

Weetegereze

- i) Empeerezi yokka esobola okukola ennyingo singa ebeera ku ntandikwa ya kigambo.
- ii) Empeerezi esemba ku kigambo n'eyo eri wakati mu kigambo tekola nnyingo nga tekuli nsirifu.
- iii) Ensirifu yokka tesobola kukola nnyingo nga tekuli mpeerezi.

ENKOZESA Y'ENNUKUTA ENNENE

Ennukuta ennene zirina ebifo mwe tuzeeyambisa so ate nga waliwo ne wetutayinza ku zikozesa. Ennukuta zino zeeyambisibwa mu ngeri zino

- Nga tutandika sentensi/ emboozi okugeza
 Omusajja yatweyambulidde naffe ne twewuunya
 obugwenyufu obumulimu!
 Abaana bano baseegu nnyo!
- Nga tuwandiika amannya agenkalakkalira
 okugeza
 Ag'abantu nga Nayiga, Namanda, Amooti
 Ag'ensozi nga Rwenzori, Kirimanjaro, Elgon,
 Mufumbiro
 Ag'amawanga nga Abaganda, Abanyoro, Abasoga
 Ag'ensi okugeza Yuganda, Kenya, Tanzania,
 Rwanda
 Agebibuga nga Kampala, Masaka, Entebbe
- Nga tuwandiika emitwe gy'emboozi n'ebitontome
 okugeza

‘MWANA MUWALA KYE YANKOLA!!!’

- Nga tuwandiika emitwe gy’obutabo okugeza
**ZINUNULA OMUNAKU, BWALI
BUTAMANYA, TUULA TUFUME, OMUNAKU
KAAMA**
- Ennukuta ennene yeeyambisibwa ku buli
ntandikwa y’olunyiriri mu kitontome okugeza
Nnakku saagala onnumbe
Kankunyumize effumbe
Tumale okulya onnyambe
Mpeerekere Nnakafumbe
Gye banayabya olumbe
- Nga twagala okussa essira oba okuggumiza kye
twogerako naddala mu bitontome okugeza
**MU BUSUJJU eyo e KIGGWA
Ye wali MUTASINGWA
Akulira EKIKA KY’EMBWA
AKABBIRO: KYUMA KYA MBWA**
- Nga tulaga obusukkulumu bw’abantu ku balala
okugeza Ssaabasajja, Ssaalongo, Ssaabasumba,
Nnaabagereka, Nnaabakyala
- Nga tutandika emboozi eri wakati nga tukoza
obubonero obuwaabi okugeza yamuboggolera nti
“Owange musajja wattu bw’otuleka”

EBIGAMBO EBIGATTIBWA (COMPOUND WORDS)

Mu lulimi oluganda waliwo ebigambo ebigattibwa ku binnaabyo newankubadde nga mu njogera biwulikika nga biri bibiri era nga byandibadde byawulwamu mu mpandiika. Mu luganda tugatta ebigambo mu ngeri zino wammanga

- Nga tuwandiika amannya agava mu mannya amalala ebyennyanya, ebyenda, ebyobuwangwa
- Nga tuwandiika amannya agava mu ngero okugeza Basajjassubi, Basajjamivule, Kiriggwajjo
- Amannya g'ennaku za wiiki okugeza olwokuna, olwokutaano, olwomukaaga.
- Nga tuwandiika ebikolwa ebiddiddwamu okugeza temaatema, salaasala, bokkabokka
- Amannya agalaga oluganda okugeza nnyaffe, kitaffe, ssengaffe, bannyaffe
- Obugambo buno, **nga, ko, mu, yo, wo**. Bwe buba nga busembye ku kikulwa tubugattako okugeza Tuulako wansi
Twayimbanga buli lwamukaaga
Nyimbiraamu akayimba
Gendayo ajja kukuwa ky'oyagala
- Akagambo '**si**' keeyambisibwa mu kugaana bwe kaba kaliraanye ekikolwa kagattibwa ku kikulwa okugeza
Siitambule naawe nga toyambadde mpale.

Situula ku ntebe kuli ttaka

- Amannya g'ebyobufuzi nago gagattibwa tegaawulwamu okugeza oweggombolola, owessaza, owessiga, owoolunyiriri, owoomuluka
- Amannya agava mu bikolwa okugeza ebyokulya, ebyokunywa, ebyendiisa, ebyobulunzi, ebyobulimi

EBIGAMBO EBITAGATTIBWA

Mu luganda tulinamu obugambo nga bwo buli lwe buwandiikibwa tebugattibwa ku k igambo kirala era nga muno mwe muli

- Ssenfo/ nnakalazi (ku, mu, wa, e) buli lwe zeeyambisibwa mu ssentensi zibeera mu bbanga okugeza
 - Genda mu nnyumba oleete omunnyo.
 - Kalanzi atudde ku mmeeza.
 - Abayizi bagenze e Jjinja okulambula.
 - Muteeke wansi wa katebe.
- Obugambo obubuuza (Nnakasigirwa ezibuuza buli lwe buwandiikibwa tebugattibwa okugeza)
 - Lwaki onneesibyeko?
 - Ani yakutumye ekitabo ekyo?
 - Baana ki abatutte enkumbi?
- Obugambo obuyunzi okugeza ne, nga, ate, so, era, singa ekigambo ekiba kibuddirira kiba tekisoosa mpereezi okugeza

- Kasumba ne Nansereko basoma bitabo.
- Omusajja alima nga mulwadde
- Obugambo obulaga obwannannyini okugeza za, lye, bye
 - Embuzi za maama zikutudde.
 - Ettooke lye lyengedde.
 - Ebitabo bye byabula.
- Akagambo akagaana aka 'si' bwe kaddirirwa ekigambo ekirala nga si kikolwa kawandiikibwa mu bbanga okugeza Nalule si mulungi mulwadde.

BUGAMBO BUGAANA

Mu luganda tulina obugambo obweyambisibwa mu kugaana busatu era nga bwe buno

Si Te Obuta

SI

- Akagambo kano kakozesebwa bwetuba tugaana mu muntu asooka mu bumu wokka (ng'omuntu yeeyogerako ye kennyini) 1st person singular era kayungibwa ku kikolwa
 - **Simukubye** wabula mmukoonyeko katono.
 - Eyo emmere ekonye **sigenda** kugirya.

- Singa ‘si’ ekulemberwa ekikolwa ekisoosa ennyingo ‘ku’ ‘oku’ (infinite form) nga temuli mukozi (subject) olwo kawandiikibwa kokka okugeza
 - **Si** kuzaala kwe kwamulesa amaka.
 - **Si** kusoma wabula kwabika mitwe.
- Akagambo kano singa kaba nga kaliraanye ekigambo ekirala ekitali kikolwa kawandiikibwa mu bbanga (tekakigattibwako) okugeza
 - Nalweyiso **si** mulungi mulwadde.
 - Omuwala oyo ennimba ze **si** nnungi.
 - Nantale bamuwanise ku mmeeza **si** ku ntebe.
- ‘si’ esobola okukyuka okusinziira mu kiseera mwoyogerera
 - Mu kiseera ekyayita awamu n’ekiyise si efuuka ‘sa’ okugeza
Saagala baana bannepankirako
Saagenze ku luzzi anti enkuba yatonnye (ekyayise)
Saamulaba kubanga yatuuka tuvuddeyo
 - Mu kiseera ekijja akagambo tukongerako ‘T’ endala era ne ku nkomerero y’ekikolwa ne tusembyayo ‘e’ okugeza
Siigende mu katale
Siibireete kubanga nnyinza obutayitirayo.
 - Mu kiseera ekirijja ssentensi zifaananako ziti
Sirimutwala ku mbaga ya nnyabo.

Sirimwebaza ne bwalimpa akalungi katya.
Siribaleetera mwana wange nga nkomyewo.

Si lwetagattibwa ku bigambo

- ✚ Singa eba eddiriddwa nnakongezalinnya okugeza
Omuwala gwe baleese si muwanvu nnyo.
Omugole si mweru nga bwe twabadde tumusuubira.
- ✚ Singa eba eddiriddwa linnya okugeza
Nakugambye oyite Kasumba si Kayemba.
Twamusanze na muwala si mulenzi.
- ✚ Singa eba eddiriddwa nnakasigirwa okugeza
Oyo omuwala si waffe
Si nze gwe wayise.

Te

- ✓ Akagambo/ akayingo kano keeyambisibwa mu bantu abalala bonna abasigaddeyo (okuggyako asooka mu bumu nga bwe tulabye waggulu)
- ✓ Akayingo kakulemba Nnakasigirwa enkozi olwo ne kuddako ekikolwa
Te + Nnakasigirwa + ekikolwa okugeza
Temumutwala bubi mutyo kuba talina musango
Tetumulabye bulungi ng'azina

Tebawandiika bulungi nga bazooka
Temumwemaliza nnyo.

- ✓ Bwe tuba tugaana mu muntu owookubiri mu bumu
(2nd person singular) akayingo **te** kafuuka **to**
kubanga omuntu abeera ‘o’ okugeza
Tojja kufuka wano nga tukulaba
Tomutwala wange ajja kunziba
Nalule, tonaaba nga gwe bakase
- ✓ Bwe tuba tugaana mu muntu owookusatu mu
bumu (3rd person singular) ‘**te**’ efuuka ‘ta’ era
omuntu abeera ‘a-’ okugeza
Tayagala muntu amuzannyirako
Tajja kufuka wansi wa muti ogwo
Kitaffe talina nsimbi zituweerera

Obuta

- ❖ Kano kasinga kweyambisibwa ku bikolwa
ebitali byanjuluze (infinite form) era nga biba
biragibwa/ bitandisa ennyingo ‘ku’ oba ‘oku’
okugeza okuyimba, okusoma, okulya
- ❖ Ebikolwa eby’ekika ekyo bwe bibeera nga
bifuuliddwa ebigaana tweyambisa akagambo
aka obuta okugeza
Obutalya muze gw’amaanyi mu baana
Obutalima kibi nnyo
Obutayimba

ENKOZESA Y'OBUBONERO MU LUGANDA

(PUNCTUATION MARKS)

Mu luganda tulina obubonero bungi ate obw'enjawulo bwe tweyambisa nga tuwandiika ssentensi awamu n'emboozi okusobola okugifuula ennyuvu n'okuwa amakulu era nga bwe buno

1. Akafundikira/ akatonnyeze (full stop) (.)

Akabonero kano kakozesebwa bwe kati

- ❖ Mu kumaliriza ssentensi okugeza Nantongo mulwadde.
- ❖ Mu kusirisa ebigambo okugeza Muky. , Mw. U.N.E.B
- ❖ Mu kwawula emiwendo n'ennaku z'omwezi okugeza 17.04.2018
- ❖ Singa emboozi ebeera erina ebigambo ebibuukiddwa okugeza Nakamaanya yagamba nti tayagala kumweraga... era oluvannyuma n'abavuma.

2. Akabuuza (Question mark) (?)

- ❖ Kano kakozesebwa singa emboozi eyogerwa yeetaaga ekyokuddamu oba ng'erimu obugambo obubuuza okugeza Mugenda ddi ku luzzi?
Babadde ki abo abatuleekaanira?
Ani akutumye omuggo ogwo?

- ❖ Tukakozesa singa emboozi kwe kateereddwa kiba tekikakasibwa bulungi oba kibuusibwabuusibwa okugeza Obama yazaalibwa mmu 1964 (?) kubanga alabika ng'atutte emyaka egiwerako.

3. **Obuwaabi (quotation Marks) “”**

Obubonero buno oluusi buyitibwa buloopi era nga bweyambisibwa bwe buti

- ❖ Singa wabeerawo ebigambo ebisimbuliziddwa okugeza Bbayibuli etugamba nti “ataakole n’okulya taalye” kale nno mwewale obunafu.
- ❖ Singa tuba tukozesa ekigambo ekitali kya lulimi olwo mw’owandiikira okugeza : akawala ako abasomesa bakatenda okuba “smart” Omutanda yawayizzaamu ne “president” w’eggwanga kun kola ya “federal”
- ❖ Singa wabeerawo ekigambo ekyetaaga okussaako essira, ekigambo ekyo kiteekebwa mu bubonero buno okugeza “okusoma” kutuusizza bangi mu kwesiima.
- ❖ Singa ekigambo ekyogerwako kiba n’amakulu agaawuka ku gaabulijjo ekigambo ekyo kiteekebwa mu bubonero obwo okugeza Omuyizi “yeesaze” akawero Omusomesa oyo ayagala nnyo “okusala” anti ne leero teyasomesezza.

- ❖ Okulaga ebigambo ebyayogerwa/
okuwandiikibwa omulala

4. AKASAZE (hyphen) –

Kano kaawulwamu emirundi ebiri

Akampi (-)

- ❖ Keeyambisibwa mu kugatta ebigambo awamu
naddala ebigambo ebyo bwe bitaba mannya
okugeza nnyonyi-ntono, mubuzi-ekogga
- ❖ Keeyambisibwa mu kwawulamu ekigambo
naddala nga tekiweddeeyo ku nkomerero
y'olunyiriri.
- ❖ Kayinza okukozesebwa mu kuwandiika
ennaku z'omwezi okugeza 17-04-2018
- ❖ Kayinza n'okutegeeza okutuusa okugeza soma
Bukedde olupapula 10-18
- ❖ Okwawulamu emiwendo oba ennukuta
ebyawuddwa

Akawanvu (—)

Keeyambisibwa nga kalaga nti mu kifo we
kateereddwa waliwo ebigambo ebibuukiddwa
okugeza

Ssaabasajja lwe yajja okutukyalira ebintu
bingi byayolesebwa nga mulimu ebivuga,
emmere, ennaanansi__ wabula yasiima nnyo
abaabiibya.

5. AKAMENYI (SEMI COLON) (;)

❖ Keeyambisibwa mu kugatta ssentensi ebbiri
oba okusingawo era ziba zisobola buli emu
okuyimirirawo ku bwayo okugeza
Abayizi abasoma ennyo bayita; abalagajjavu
tebasoma bulungi.

❖ Okwawula ebintu bya ssentensi ebiba bimaze
okukozesebwamu akawummuza okugeza
okugeza okusooka, nnamuyita n'agaana; ate
olulala ye n'antumira omwana.

6. OBUKOMERA (brackets) ()

Bweyambisibwa okulaga nti ekigambo/ ebigambo
ebiteereddwa mu bukomera biwa amakulu g'ebyo
bye biddiridde okugeza

Maama wa Buganda (Nnaabagereka) yatukyalidde.
Omulongo omuto (Kato) yabuuka

7. AKASITALE /

❖ Keeyambisibwa mu kuwandiika ennaku
z'omwezi awamu n'emiwendo emirala okugeza
17/04/1994

❖ Keeyambisibwa mu kifo ky'ekigambo 'oba'
okugeza omuwala/omulenzi gwe twetaaga.

❖ Keeyambisibwa okulaga nti akabonero mwe
biteereddwa birina amakulu ge gamu okugeza
omusawo/omujjanjabi, enniina/ennyaanya

8. AKAWUMMUZA (COMMA) (,)

- ❖ Keeyambisibwa mu kwawula ebintu ebimenyedddwa okugeza aleese omunnyo, ssukaali, ebinyeebwa n'amata
- ❖ Mu kusala mu ssentensi empanvu okusobola okussa omukka oba okuwummulamu.

EMBU Z'EBIGAMBO (PARTS OF SPEECH)

Ebigambo bye tweyambisa mu lulimi oluganda byonna birina amannya gaabyo aga ggulama bye gayitibwa. Kale nno amannya gano getuyita embu z'ebigambo. Mu bufunze olubu tuyinza okuluyita ettuluba ebigambo eby'enjawulo mwe bigwa. Embu z'ebigambo ziri munaana (8) era nga ze zino;

- 1) Amannya (nouns)
- 2) Nakasigirwa (pronouns)
- 3) Nakongezalinnya (adjectives)
- 4) Ebikolwa (verbs)
- 5) Nakongezakikolwa (adverbs)
- 6) Nakalazi/ Ssenfo (prepositions)
- 7) Nakayunzi/ entababigambo (conjunctions)
- 8) Nakakunga / obwewuunya (interjections)

ERINNYA / AMANNYA (NOUNS)

Erinnya ky'ekigambo ekituumibwa omuntu oba ekintu okukyawula ku kirala (omulala). Amannya gano gaawulwamu ebika eby'enjawulo.

Ebika by'amannya

Mu luganda ebika by'amannya ebikulu biri bina (4) wadde nga waliwo ebirala ebyogerwako naye ojja kwesanga ng'ebyo nabyo bigwa mu biri ebina ebimenyedwa era ebika by'amannya bye bino;

- 1) Agenkalakkalira (proper nouns)
- 2) Agoolukale (common nouns/ improper)
- 3) Agebibinja (collective)
- 4) Agebitakwatwako (abstract nouns)

Amannya g'enkalakkalira

Ganno ge mannya agatuumibwa abantu/ ekintu naye nga tegakyukakyuka. Mu gano tulinamu;

- **Agabantu** okugeza Nsimbe, Nabakooza, Katongole n'amalala
- **Agebyalo** okugeza Kiwafu, Kitooro, Buwaya, Ntinda, Nateete
- **Agebibuga** okugeza Kampala New york, Jinja, Mbarara, Fortportal
- **Agensi** okugeza Yuganda, Kenya, Tanzania, America, Zimbabwe

- **Agebibira** okugeza Mabira, Budongo, Bwindi
n'ebirala

Amateeka mu kuwandiika amannya agenkalakkalira

- Buli lwe tugawandiika, gaba gatandisa nnukuta nnene ne bwegaba wakati mu sentensi okugeza Abayizi baagenda e **Jjinja** okulambula. obwedda bakugamba kuyita **Nnamanda** yekka.
- Amannya gano tegagattibwa ku kigambo kirala wabula gawandiikibwa gokka mu bbanga.
- Amannya gano tegakutulwamu ne bwegaba nga gakolebwa ebigambo ebiwerako nga bweguli ku mannya ag'engero tusigala tuliwandiika nga liri wamu

Okugeza

Basajjamivule

Bangisibanno

Kijjanabalola

Balikuddembe

Amannya agoolukale (common nouns)

Gano ge mannya agatuumibwa ebintu/ abantu
abagwa mu ttuluba/ oluse olumu oba abakola
omulimu ogumu wabula nga tegaggayo linnya lya
muntu/ kintu ery'enkalakkalira okugeza abawala,

abasomesa, abasawo, abakyala, abayizi, abayimbi, abalenzi

Amanya gano buli lwe gawandiikibwa gabeera gatandisa nnukuta ntono okuggyako nga ge gatandise sentensi nga wano

- Abawala abaagenze ku luzzi tebannadda.
- Abayimbi bonna bateekeddwa okuyimbira omutanda
- Omusomesa waffe asomesa bulungi era tumwagala

Amanya agebibinja (collective nouns)

Gano ge manya agatuumibwa ebintu ebingi ebifaanagana nga biteereddwa wamu okugeza

Ebintu	erinnya/ekibinja
Jjambula	Kirimba
Ente	Eggana
Enku	Olusekese
Embuzi	Oluseregende
Omusenyu	Entuumu
Enswa	Omutwalo
Abantu	Ekibiina
Essubi	Ekinywa

Amalaalo → olubungu

Amayinja → Emiino

Amannya agebitakwatwako

Gano gatumibwa ebintu ebitasobola kukwatwako wabula nga tusobola okubiraba, okubiwunyiriza oba okubiwulira (feel)

Okugeza, essanyu, akawoowo, ettima, obugunjufu, emputtu, omukwano, empisa, enjala, otulo, enseko, ekisa, akalaakya, okwewulira, akajanja, ebbugumu

Weetegereze

Waliwo ebika ebirala ebirabika nga tebikooneddwako nga mwe muli agebitabalika (uncountable nouns) n'agebibalika (countable nouns) okugeza eggaali, essaati, ebibbo. Amannya agali mu bika bino gagwa mu goolukale n'olwekyo ebika bino kitundu ku mannya goolukale

OKWEGEZAAMU

Saza ku mannya agali mu katundu kano olage n'ebika mwe gagwa

Omuwala baamutwala e Namboole asobole okuyiga okuyimba era yafuna essanyu lingi kubanga abantu bangi ab'ettima baali tebamwagaliza bya kuyimba. Wabula ekibinja kyamwongera amaanyi.

NNAKASIGIRWA (PRONOUNS)

Nnakasigirwa ky'ekigambo ekisigira oba ekiyimirirawo ku bw'erinnya ly'omuntu oba ekintu okugeza ffe. Mmwe ggwe, nze, mu, ba, ye, ku, bo

Weetegereze ekigambo Nakasigirwa kiva mu kusigira ekitegeeza nti wabeerawo omulala addidde munne mu bigere

EBIKA BYA NNAKASIGIRWA

Mu luganda tulinamu Nakasigirwa ez'enjawulo era nga ze zino

- I. Ezoobuntu (personal pronouns)
- II. Ezoobwannannyini (possessive pronouns)
- III. Endazi (demonstrative pronouns)
- IV. Embuuzi (interrogative pronouns)
- V. Entabaluganda (relative pronouns)

Ezoobuntu (personal pronouns)

Zino ziyimirirawo ku bw'omuntu era nga zaawulwamu ebika bina (4)

a) Nnakasigirwa ezoobuntu ezeemala

Zino bwe ziba nga zikozeseddwa mu mboozi zibeera nga ziyimirirawo ku bwazo era zisobola okuwa amakulu ne bwe zibeera mu mboozi oba sentensi okugeza bo, mmwe, ffe, ggwe

OMUNTU (plural)	BUMU (singular)	BUNGI
Asooka (1 st person)	Nze	Ffe
Owookubiri (2 nd person)	Ggwe	Mmwe
Owookusatu (3 rd person)	Ye	bo

- **Eby’okulabirako**
- Ggwe watuyise ne tuva ku byetukola.
- Singa teyabadde ye kutuvuma, tetwandimukubye.
- Nze nnamugambye abireete wano.

b) Nakasigirwa ezoobuntu eziteemala

Mu luganda tulinamu Nakasigirwa Zino tezisobola kuyimirirawo zokka okuggyako nga zikozeseddwa mu mboozi oba sentensi okugeza a-, o-, ku-, mu-, -n-, -ku-

Nakasigirwa zino eziteemala zaawulwamu emirundi ebiri

- Enkozi: zino zibeera ziraga omuntu akola
(subject) ekikolwa era ze zino

OMUNTU (plural)	BUMU (singular)	BUNGI
----------------------------	------------------------	--------------

Asooka (1 st person)	n-	Tu-
Owookubiri (2 nd person)	o-	Mu-
Owookusatu (3 rd person)	a-	Ba-

Eby'okulabirako

- ❖ Ndya emmere ewooma
 - ❖ Oyagala kutukola ki mwana wattu?
 - ❖ Nayiga ayimba bulungi nnyo.
 - ❖ Tumulabye ng'ava ku luzzi.
 - ❖ Abaana babatutte nga bali bubi.
- ii. Ezikolebwako: zino ziraga omuntu abeera
akolebwako ekikolwa (object) era ze zino;

OMUNTU (plural)	BUMU (singular)	BUNGI
Asooka (1 st person)	-n-	-tu-
Owookubiri (2 nd person)	-ku-	-ba-
Owookusatu (3 rd person)	-mu-	-ba-

Eby'okulabirako

- Babakubye nga baluddeyo ebweru.
- Amutuze era n'afiirawo.
- Yatugulira ebirabo bingi bwe twayita ebibuuzo.
- Ggwe onkubye olweyo mu mutwe.

Nnakasigirwa ezoobwannannyini(possessive pronouns)

Zino zibeera ziraga omuntu alina obuyinza ku kintu okugeza –ange, -affe, -o, -e, -abwe, -ammwe.

OMUNTU (plural)	BUMU (singular)	BUNGI
----------------------------	------------------------	--------------

Asooka (1 st person)	-ange	-
affe		
Owookubiri (2 nd person)	-o	-ammwe
Owookusatu (3 rd person)	-e	-abwe

Eby’okulabirako

Genda ondeetere ensawo yange yokka

Mugambe akuwe ku yiye owandiiseeko

Amaato ago gaabwe gonna.

Twabadde tumuwadde ku byaffe naye teyabizzizza.

Nnakasigirwa endazi(demonstrative pronouns)

Zino zikozesebwa okulaga wekiri era za mirundi essatu era nga ze zino

- i. Eraga ekintu ekiri okumpi n’ayogera era eragibwa n’ennyingo –no okugeza
 - Bano bonna abali wano twabayise ggulo.

- Bano balina ekyejo okusinga ku ba Kayemba.
- Ekitabo kiri wano
- ii. Eziraga ekiri okumpi ne gwe balaga so nga ate kiri wala n'oyo alaga era alagibwa n'ennyingo eya –o okugeza
 - Eyo gy'oleese tewandiika bulungi.
 - Genda omugambe akuwe obwo**o** bwe butyo.
 - Wabula ako**o** kewamuwa katonnya.
- iii. Eziraga ekintu ekiri ewala wa bombi (alaga ne gwe balaga). Eno eragibwa n'ennyingo eya –li okugeza
 - Kiri kye mmutumye kijja kukola bulungi.
 - Oli gwe twatumye anaatera okudda.
 - Ndeetera kali ke njagala.

Nnakasigirwa ezibuuza/ embuuzi (interrogative pronouns)

Zino ziwandiikibwa singa sentensi ebaamu okubuuza. Zino ziba zibuuza ekifo, obudde, ensonga, oba omuwendo gw'ekintu era ze zino

Wa? Tya? Ddi? Ani? Lwaki? Mmekaa?

Eby'okulabirako

- Lwaki oyambadde olugoye olwo?
- Okomawo ddi ewaka?

- Ani akukubye?
- Bameka abaagala engoye?

Weetegereze

Waliwo sentensi ezimu ezibuuza wadde nga temuli nakasigirwa zibuuza okugeza

-onoolya amatooke?

-oyo mwana y'akaaba?

-obadde olya kasooli?

Nnakasigirwa entabaluganda (relative pronouns)

Eno nakasigirwa eba ereetawo oluganda oba enkolagana wakati w'erinnya n'ekikolwa. Erinnya liyinza okuba nga lye likola ekikolwa oba ng'ekikolwa kikolebwa ku lye nnyini okugeza bye, kye, ge, lwe, ze, be

Nnakasigirwa entabaluganda zaawulwamu emirundi esatu era nga gye gino

- Entabaluganda enkozi
- Entabaluganda ekolebwako
- Nnakasiba

Entabaluganda enkozi

Eno ebeera ereetawo oluganda oba enkolagana wakati w'erinnya erikola ekikolwa n'ekikolwa ekikolebwako.

Nakasigirwa entabaluganda enkozi egattibwa ku
kikolwa n'eyongera amaanyi mu linnya

Eby'okulabirako

- i. Omwana akaaba ekiro gwe baleese.
- ii. Abasomesa abakubye Abaana abo bagenze.
- iii. Oguwala ogutuleekanira mugufulumye.
- iv. Agalenzi agabba ge batutte.

Entabaluganda ekolebwako

Zino ziba zireetawo oluganda wakati w'erinnya
erikolebwako ekikolwa n'ekikolwa ekikolebwa.
Nakasigirwa entabaluganda enkozi egattibwako ku
kikolwa n'eyongera amaanyi mu linnya..

Eby'okulabirako

- i. Abaana be walabye babbi.
- ii. Omuti gwe watemye gugudde.
- iii. Ebikajjo by'oleese babatutte.
- iv. Omwana gw'okubye akaaba nnyo.

NNAKASIBA

Kino kiba kigambo ekyongera okuleetawo oluganda
wakati w'erinnya n'ebigambo ebirala. Wabula yo ebeera
eyongera amaanyi mu kyogerwako era n'okumalawo
okubuusabuusa.

Eby'okulabirako

- i. Amatu ge basazeeko.
- ii. Omuti gwe gugudde.
- iii. Enkoko z'ompadde ze babbye.

Weetegereze

Sisnga Nnakasigirwa entabaluganda ekolebwako eri mu sentensi emu ne Nnakasiba, bulijjo entabaluganda ekolebwako y'esooka, olwo ne kuddako nnakasiba okugeza

Enkoko ze baaleese ze batutte.

Amagi ge bamuwadde ge gaatise.

NNAKASIGIRWA EZIGGUMIZA/ ENZIGUMIZI

Zino zibeera ziggumiza ekyo ekiba kyogerwako n'olwekyo ziba zoongera amaanyi ku linnya eryogerwako mu sentensi oba erigukulembedde.

Eby'okulabirako

- i. Ennyumba yo y'etonnya.
- ii. Abaana bo be bakubye empi.
- iii. Amagumba go ge ganfumise.

Nnakasigirwa ezoobuntu ezeemala zonna zisobola okukola ng'enzigumuzi okugeza

❖ Ggwe obbye ebinyeebwa byange.

- ❖ Nze mmuwadde obugatto obwo.
- ❖ Mmwe mubadde mutuleekaanira.

OKWEGEZAAMU

Saza ku nakasigirwa eziri mu sentensi zino era oluvannyuma ozituume amannya gaazo.

1. Omwana waffe twamusanze mulwadde.
2. Akatabo ako kalian eddiba eddungi.
3. Ettaala gye tuleese egaanye okwaka.
4. Ekkalaamu ye tewandiika bulungi era ngimuddizza.
5. Omuntu gwe mwagenze okulaba yabadde wamyaka emeka?
6. Tumugambye atwesonyiwe.
7. Akambe kano tekasala bulungi.
8. Omwana we tayagala ku muwulira ng'akaaba.
9. Muleete wano ndabe ekimuluma.
10. Olugoye lwayuzizza terubadde lulwe.

NNAKONGEZALINNYA (ADJECTIVES)

Kino kye kigambo ekyongera okunnyonnyola ku linnya. Kino kibeera kitulaga enkula, enfaanana, enneeyisa awamu n'omuwendo gw'erinnya.

Ebika bya nnakongezalinnya

Mu luganda Nnakongezalinnya zaawulwamu bwe ziti

1) Nnakongezalinnya ezeempisa

Zino ziba ziraga engeri erinnya erikuweereddwa gye lyeyisaamu era nga mulimu zino –wombeefu, -gayaavu, -yonjo, -sirifu, -jagujagu, -lalu, -kyafu

Eby’okulabirako

- Omulenzi oyo muwombeefu nnyo ekisusse
- Ako akawala kagayaavu tekasobola mirimu.
- Nalule muyonjo era buli omu amwesiimisa.
- Embwa ye njagujagu olaba ekwata ababbi.

2) Nnakongezalinnya ezengeri/ ezenkula

Zino ziba ziraga engeri erinnya gye lyakulamu era nga ze zino –gezi, -tono, -gagga, -ddugavu, -eru, -myufu, -avu, -wanvu, -nnene, -mpi

Eby’okulabirako

- Omuwala muwanvu naye ate kitaawe mumpi.
- Ente ye nnene era ajja kugifunamu ssente.
- Nakate mugezi era nnyina amweyagaliramu.
- Olugoye lwe lummyufu

3) Nnakongezalinnya ezoomuwendo / ezoobungi

Zino zibeera ziraga emiwendo gy’ebintu era emiwendo egyo gibeera gya linnya eryo lye nnyini eriba lyogerwako. Mu zino tulinamu –tono, nfaafa, nkumuliitu, bonna, kafukunya, kkekwa, muswaba, lumaggamagga, nfaafa, munaganwa, ntoko, bonsatule, bombiriri, nfofoolo, ttomooni

Eby'okulabirako

- Batuwadde emmere ntoko n'etulemerawo.
- Abawala bonsatule babatutte mu kyalo.
- Amazzi gakkekwa ennaku zino.
- Abasawo batono mu ddwaliro.

4) Nnakongezalinnya endazi

Zino zeeyambisibwa mu kulaga era zifaanagana ne Nnakasigirwa endazi wabula enjawulo eri nti Nnakongezalinnya endazi bulijjo eteekwa kubeera n'erinnya lyeba ennyonnyolako Ebikolo byazo bye bino –no, -o, -li

Eby'okulabirako

- Omwana ono mwagala nnyo.
- Akati ako kasuule.
- Essomero lino ddungi nnyo.

5) Nnakongezalinnya embuuzi

Zino zeeyambisibwa mu kukola ebibuuzo era nazo zifaanana ne Nnakasigirwa embuuzi wabula enjawulo eri mu nkozesa anti Nnakongezalinnya embuuzi eteekwa okuba n'erinnya ly'eyogerako.

Eby'okulabirako

- Bawala bameka abatuuse wano?
- Nalukwago ki gw'obadde weetaaga?
- Ngatto ziriwa z'omutumye?

6) Nnakongezalinnya ezobwannannyini

Zino zibeera ziraga obwannannyini ku linnya lye ziba zoogerako. **Eby'okulabirako**

- Akatabo kaffe bakabbye.
- Ekikajjo kyo kitwale ewaka.
- Abaana baabwe ba kyejo.
- Amagi ge gaatise.

OKWEGEZAAMU

Saza ku nnakongezalinnya eziri mu sentensi zino era oziwe amannya gaazo

1. Kato yawasa omuwala owakataketakke era buli omu amwegomba.
2. Abawala ab'ekitema mbaagala nnyo.
3. Enkoko eyaalujumba gyebatwala mu ssabo.
4. Maama yatuleetedde engoye nkumu era ezimu twazigabye.
5. Muwalawe mulungi nnyo.
6. Embwa endalu teyeetaaga kulunda waka.
7. Ekinnya kye musimye kigazi kisusse.
8. Abaana bonna abaagenze mu lubiri bakomyewo.
9. Twasisinkanye omulangaatira gw'omusajja mu kkubo.
10. Embuzi eno gitwale ku ttale.
11. Mmeeza ki gye bakutumye?

EBIKOLWA (VERBS)

Ekikolwa ky'ekigambo ekiraga omukozi (subject)
kyakola okugeza okuwandiika, okusoma, okulima,
okulya, okuzannya

Ebikolwa bigabanyizibwamu ebiti bibiri

1. Ebyemala

Bino bye bikolwa ebisobola okwetengerera byokka ate
ne biwa amakulu. Ebikolwa bino tubyawulamu
emirundi ebiri era bye bino

a) **Ebyetaaga erinnya erikolebwako (transitive verbs)**

Bino ebikolwa bwe biba nga byeyambisiddwa mu
seentensi bibeera byetaaga erinnya erikolebwako
okusobola okuggyayo amakulu n'okumalawo
okubuusabuusa. Okugeza

- ❖ Okuvuga (emmotoka, eggaali, ekipiira)
- ❖ Okukuba (ebijanjaalo, ente, emisota)
- ❖ Okulunda (enkoko, ente, embuzi, enjuki)
- ❖ Okusumulula (ensawo, omugugu, embuzi)

Eby'okulabirako

- ❖ Maama twamusanze akuba bijanjaalo.
- ❖ Kitaffe tumulese alya kikajjo kye baleese.
- ❖ Akalenzi kabadde kalunda buliga.

b) Ebitetaaga linnya likolebwako (intransitive verbs)

Bino ebikolwa biba biggyayo amakulu ne bwe kutabeerako linnya likolebwako era muno mwe muli, okufuluuta, okuseka, okufa, okutunula, okunyiza, okwerumika, okwebaka, okukaaba n'ebirala keesedde.

Eby'okulabirako

- ❖ Omulenzi tumusanze atunula.
- ❖ Lekeeraawo okwebakira mu kibiina.
- ❖ Tumulese asumagira.

2. Ebiteemala

Bino bikolanga ebikolwa ebiyambi era tebisobola kwetengerera byokka ne biwa amakulu okugeza gira, tera, -kanda, -va, -jja, bade(okuba), sooka, lyoka

Eby'okulabirako

- ❖ Musooke musome essaala mulyoke mwebake.
- ❖ Temutweraliikirira tunaatera okubaviira ewammwe.
- ❖ Abaana baya kuzannyira mu nnimiro yange.

Bajja kuzannyira mu kkubo.

NNAKONGEZAKIKOLWA (ADVERB)

Nnakongezakikolwa ky'ekigambo ekyongera amakulu ku kikolwa oba ekiraga engeri ekikolwa gye kikolwamu okugeza bulungi, bubi, mpola, nnyo, n'endala

Ebika bya Nnakongezakikolwa

Nnakongezakikolwa zaawulwamu ebiti eby'enjawulo era nga bye bino

a) Nnakongezakikolwa ezeebiseera (adverbs of time)

Zino ziba ziddamu ekibuuzo “”ddi? Ekikolwa lwe kyakolebwa okugeza ttuntu, mattansejjere, ggulo, nkya, jjo, luli, makola ga byaggulo

Eby'okulabirako

- ❖ Twatuuse kawungeezi.
- ❖ Emmere twagiridde mu ttumbi.
- ❖ Oluganda tulusoma mu kalasamayanzi.

b) Nnakongekikolwa ezeebifo (adverbs of place)

Zino ziddamu ekibuuzo “wa?” era nga ziraga ekifo ekikolwa we kikolebwa era ze zino munda, wansi, enkoto, wabweru, wabbali, waggulu wakati, nnyuma

Eby'okulabirako

- ❖ Oyo omwana atuula mabega mu kibiina
- ❖ Ebitabo ebyo biteeke wansi.
- ❖ Twamusanze asitamye waggulu ku mmeeza.
- ❖ Kasooli oyo mwokere enkoto

c) Nnakongezakikolwa ezeempisa/ ezengeri (adverbs of manner)

Zino ziraga engeri ekikolwa gye kikolebwa era tulinamu bulungi, lulembe, bubi, mpola, ssimbo, lukulutokota, kibwatukira, kimpowooze

Eby'okulabirako

- ❖ Kasumba awandiika bubi era ebintu bye tebisomeka.
- ❖ Lukwago ayogera mpola.
- ❖ Omusajja yafa kibwatukira.

d) Nnakongezakikolwa enzigumizi

Zino ziba zitulaga amaanyi ageeyambisiddwa mu kukola ekikolwa kye ziba ziriraanye okugeza nnyo, ddala, nnyini

Eby'okulabirako

- ❖ Omwana amukubidde ddala.
- ❖ Kamya alya nnyo kasooli.
- ❖ Nantale azannye katono.

e) Nnakongekikolwa ezensonga (adverbs of reason)

Zino ziba ziraga ensonga lwaki ekikolwa kikolebwa okugeza kubanga, lwakuba

Eby'okulabirako

- ❖ Saasomye kubanga nnnabadde mulwadde.
- ❖ Tetwamulabye lwakuba tetwamusanzeeyo.

OKWEGEZAAMU

Ebigambo ebisaziddwako bituume erinnya lya
Nnakongezakikolwa entuufu

1. Twagenze kikeerezi ku ssomero.
2. Engabi eraze mmanga mu kibira.
3. Abakazi batambuza ssimbo naye abaami nedda.
4. Abaana bonna batudde bubi mu kibiina.
5. Omwami wange ewaka ayingira mu ttumbi
6. Omukazi yanvumye nnyo ne mpulira ng'antamye.

SSENFO/ NNAKALAZI (PREPOSITIONS)

Buno bwe bugambo obweyambisibwa okulaga ekifo.
Obugambo buno buli buna era bwe buno **mu, ku, e, wa**

Eby'okulabirako

- ❖ Ekitabo kiri ku mmeeza.
- ❖ Genda okebere mu nsawo yange.
- ❖ Maama agenze e Kampala okugula ebintu.
- ❖ Omwana yekwese wansi wa kitanda.

Weetegereze

- i. Obugambo buno buli lwe buwandiikibwa bubeera mu bbanga/ tebugattibwako ku kigambo kirala.
- ii. Obugambo buno busobola okugattibwa ku nkomerero y'ekikolwa era awo buyitibwa **nzirugaze** era bukyuka buti
Ku ko

Mu mu

E yo

Wa wo

Eby'okulabirako

- ❖ Gendayo omumpitire
- ❖ Tombamirako otyo.
- ❖ Mugambe atuweemu tugende.
- ❖ Tuulawo

ENTABABIGAMBO/ NNAKATABA

Buno bwe bugambo obweyambisibwa okugatta sentensi okufuna emu. Obugambo obuyunzi bwe buno, ne, singa, oba, newankubadde, nga, naye, wadde, era, ate, kyokka, mpozzi, sinakindi

Eby'okulabirako

- ❖ Omusomesa yakubye omwana nga mulwadde.
- ❖ Lule ne Muyanja baayombye.
- ❖ Yamututte kubanga yamusanzeewo.

OBWEWUUNYI (INTERJECTIONS)

Bino by'ebigambo ebiba biraga okwewuunya, okwennyamira, awamu n'okusaasira. Obugambo buno bwe bweyambisibwa bufundikirwa n'akabonero akeewuunyi okugeza bambi!, nga olabye!, woo!, Kyokka, nnyabo!

Eby'okulabirako

- ❖ Nga mulabye okubbibwa!
- ❖ Nga kitalo nnyo!
- ❖ Bambi asanze amaze okufa!

EMBU Z'AMANNYA

Olubu ly'ettuluba amannya ag'enjawulo mwe gagenda.
Mu luganda tulinamu embu z'amannya 23 era ze zino

1MU	11LU	21O
2BA	12KA	22GA
3MU	13TU	23E
4MI	14BU	
5LI	15KU	
6MA	16WA	
7KI	17KU	
8BI	18MU	
9N	19O	
10N	20GU	

1MU

Muno mugendamu amannya gonna ag'abantu,
agenkalakkalira okugeza Namitala, Nakyanzi, Mulema,
Kayirebwa, Jjunju

Mugendamu n'amannya g'ensolo nga gafuuliddwa
ag'abantu okugeza Wampologoma, Wante, Wambuzi,
Wakayima

Mugendamu n'amannya amalala nga ssabbuuni,
Kkaamulali, Ppulofoesa

Amannya ago galagibwa ne Nnakasigirwa endazi eya
ono/ oli/ oyo

2BA

Muno mugendamu amannya agali mu 1MU nga gali
mu bungi okugeza bawala, bannamusisi, bavubuka,
bawampologoma

Amannya gano galagibwa Nakasigirwa endazi eya
bali/ abo/ bano

3MU

Muno mugendamu amannya gano

Ag'ebimera okugeza muyembe, mucuungwa, muwogo

Ag'ebisolo okugeza munya, musota

Ag'endwadde okugeza musujja, mutwe

Nnakasigirwa endazi **guno/ guli/ ogwo**

4MI

Muno mugendamu amannya getulabye mu 3MU bwe gabeera mu bungi okugeza emiwogo, eminya, emisujja, miyembe

Nnakasigirwa endazi **gino/giri/ egyo**

5LI

Muno mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo “**li**” okugeza linnyo, lyato, linnya, liggwa, liiso

Mugendamu n'amannya agaba galaga obunene bw'ekintu okugeza kkazi, ssolo, lisota, lisajja, liwala

Mugendamu n'amannya amalala nga bbala, jjuuni, ttaka, ttama

Nnakasigirwa endazi **lino/ liri/ eryo**

6MA

Amannya agagenda mu lubu luno gatandika n'ennyingo eya ‘ma’ era nga galaga obungi bw'amannya agali mu5LI okugeza amannyo, amaaso, amaato, amaggwa

Mugendamu n'amannya amalala ng'obumu bwago tebuli mu 5LI naye nga gatandisa n'ennyingo eya ‘ma’ okugeza magulu, matu

Nnakasigirwa endazi **gano/ gali/ ago**

7KI

Muno mugendamu amannya agatandika n'ennyingo 'ki'
okugeza ekiti, ekikopo, ekyoto, kigiiko, kitabo

Mugendamu n'amannya agagezaako okuvumaganya
ekintu okugeza kisajja, kikazi

Nnakasigirwa endazi **kino/ ekyo/ kiri**

8BI

Olubu luno lugendamu amannya agali mu 7KI nga gali
mu bungi okugeza ebisero, bigiiko, bikopo, biwala

Nnakasigirwa endazi **bino/ ebyo/ biri**

9N

Muno mugendamu amannya agatandika
Nnakinnyindwa naye ng'egattiddwako ensirifu endala
okugeza embwa, enkumbi, engatto, engoma, engano

Mugendamu amannya agaagandawazibwa okugeza
essaawa, essaati, eggaali, emmotoka

Nnakasigirwa endazi eri **eno/ eyo/ eri**

10N

Mugendamu amannya agali mu 9N nga gali mu bungi
okugeza embuzi, en koko, kkaali wabula tekikyuka
wabula nnakasigirwa endazi y'ekyuka

Nnakasigirwa endazi **zino/ ziri/ ezo**

11LU

Muno mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo 'lu'
okugeza luku, luzzi, lusuku, lugoye, lupapula

Nakasigirwa endazi **luno/ luli/ olwo**

12KA

Mugendamu amannya agatandika n'ennyingo eya 'ka'
okugeza katale, kawunga, kambe, katungulu

Mugendamu amannya agalaga obutono bw'ekintu
okugeza kasajja, kawala, katabo, kasumuluzo, katebe

Nnakasigirwa endazi **kano/ ako/ kali**

13TU

Mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo eya 'tu'
okugeza otulo

Mugendamu amannya agalaga obutono bw'ekintu nga
gatandisa n'ennyingo 'tu' okugeza tujazi, tuwala,
tusajja, tuzzi, tunnyo

Nakasigirwa endazi ziri **tuno,/ otwo/ tuli**

14BU

Mugendamu amannya agali mu 12KA ne 13TU nga gali
mu bungi okugeza butale, butungulu, bwambe, busaati

Nnakasigirwa endazi **buno/ buli/ obwo**

15KU

Mugendamu amannya agatandika n'ennyingo 'ku'
okugeza kutu, kugulu

Mugendamu n'amannya agatandisa n'ennyingo 'ku' nga
gava mu bikolwa okugeza okulya, okuwaata, okulima

Nnakasigirwa endazi **kuno/ kuli/ okwo**

16WA

Mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo 'wa' nga
galaga bifo okugeza wansi, waggulu, wambeeru

Nnakasigirwa endazi **wano/ wali/ awo**

17KU

Mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo 'ku' nga
galaga bifo okugeza kungulu, kummeeza

Nnakasigirwa endazi **kuno/ kuli/ okwo**

18MU

Mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo 'mu' nayo
ngeru eraga ebifo okugeza munda, mukisero, mukikebe,
mummotoka

Nnakasigirwa endazi **muno/ muli/ omwo**

19O

Muno tetulina mannya gagemamu

20GU

Mugendamu amannya agatandisa n'ennyingo 'gu' naye nga galaga obunene bw'ekintu era gaggya ennono zaago mu mbu endala okugeza guwala, gusajja, guyumba, gulenzi

Nnakasigirwa endazi **guno/ ogwo/ guli**

21O

Muno tetulina mannya gagendamu

22GA

Mugenda amannya agali mu 20GU nga gali mu bungi okugeza gasajja, galenzi, gawala

Nnakasigirwa endazi **gano/ gali/ ago**

23E

Mu lubu luno mugendamu amannya agatandisa ennyingo eya 'e' naye nga galaga bifo okugeza ewaffe, ebbali, egindi, emmanga

Nnakasigirwa endazi **eno/ eri/ eyo**

EBISEERA MU LUGANDA (TENSES)

Mu lulimi oluganda tulina ebiseera bya mirundi mukaaga era nga bino bye biraga obudde ebikolwa eby'enjawulo we byakolebwa. Muno mwe muli

..Kyayita	Ekyayise	Ekiyise
..Ekiriwo	Ekijja/ Ekinajja	Ekirijja

EKISEERA EKYAYITA (PAST TENSE)

Ekiseera kino kikozezebwa singa ekikolwa ekyogerwako kyaggwa dda okukolebwa. Akabonero akalaga ekiseera kino ke ka –a nga kagattibwa ku nnakasigirwa ezoobuntu enkozi okugeza

- Baayimba bulungi omwaka ogwaggwa
- Abayizi baalya emmere nnyingi
- Saazannya kubanga omukono gwali gunnuma.
- Twalina olubimbi lunene ne lutulema okumalawo.

Ekiseera kino kisobola n’okulagibwa n’ekikolwa ekiyambi ekya –li okugeza

- Baali balya enkuba n’ejja
- Baali batambula emmotoka n’emukooka.

EKISEERA EKYAYISE (PAST PARTICIPLE)

Ekiseera kino kikozezebwa singa ekikolwa ekyogerwako kiba kyakoledwa wakati w’essaawa 6-24. Akabonero akalaga kino ke ka –a ne –e okusembayo ku kikolwa.

- Baazannye nnyo
- Baayimbye bulungi era omukulu n’asiima.

- Twamulabye ng'atudde ku kkubo.

Weetegereze ekiseera kino era kiragibwa n'ekikolwa ekiyambi ekya –**badde** era bwe kiba nga kikozeeddwa ekikolo kye kikolwa tekikyuka okugeza

- Baab**adde** baja enkuba n'etonnya.
- Baab**adde** balwana ne babayiira amazzi.

EKISEERA EKIYISE/ EKYAKAYITA (PAST PERFECT)

Kino tukikozesa singa tuba twogera ku kikolwa ekibaddewo nga tekisussa ssaawa 6 nga kiwedde. Tukirabira ku nnukuta '–e' eteekebwa ku kikolo ky'ekikolwa okugeza

- Bayimbye oluyimba olulungi
- Bagenze
- Bazannye

Tuyinza okweymbisa ekikolwa ekiyambi ekya –**badde** okugeza

- Bab**adde** balima enkuba n'etonnya
- Tub**adde** tulya
- Mub**adde** musoma?

EKISEERA EKIRIWO (PRESENT TENSE)

Ekiseera kino kikozezebwa singa ekikolwa ekyogerwako kiba nga kikolebwa ku ssaawa eyo mwoyogerera okugeza

- Tusoma olulimi oluganda
- Bayambala kugenda ku ssomero
- Mulya mmere ki?

EKISEERA EKIJJA/EKINAJJA

Ekiseera kino kikozezebwa singa ekikolwa ekyogerwako kiba kyakukolebwa mu ssaawa 6-24. Akabonero akalaga ekiseera kino ke ka **-naa-** okugeza

- Tunaayimba ekiro
- Tunaalya ebikajjo enkya
- Banaamulaba nga bagenzeeyo

Ekiseera kino era kiragibwa n'ekikolwa ekiyambi ekya **-jja** okugeza

- Bajja kuyimba enkya kumakya
- Ojja kumugamba ayite wano.
- Mujja kwetwala ewa kitammwe.

EKISEERA EKIRIJJA

Kino ekiseera kyeyambisibwa singa ekikolwa ekyogerwako kiriba kirikolebwa essaawa 24 n'okweyongerayo. Kiragibwa n'akabonero aka **-li** okugeza

- Tulisamba omupiira omwezi ogujja
- Balibala nga bagenzeeyo.
- Alisamba omupiira nga bamukkirizza

EKISEERA EKYA BULIJJO

Kino kikozezebwa ku kikolwa ekikolebwa buli lunaku okugeza

- Tusaba nnyo ku makya
- Twebaka ng'obudde buzibye.
- Tulya ebikajjo

OBUWAKATIRWA (VERB EXTENSIONS)

Buno bwe bugambo oba obuyingo obuyungibwa ku kikolwa ne buggyayo amakulu ag'enjawulo era buli mwenda nga bwe buno

1. Akalazi (-era, -ira)

Kano kakozezebwa era ne kalagibwa n'obubonero – **ira**, ne –**era** ate nga kayungibwa ku kikolwa.

Kakozezebwa okulaga

- Ekifo ekikolwa mwekikolebwa okugeza
Omuyizi asomera Jjinja
Omwana azannyira mu kisaawe
Walusimbi aliira mu ddiro

- Nga tulaga ensonga lwaki ekikolwa kikolebwa okugeza
Wayne Rooney omupiira aguzannyira nsimbi.
Ssembwayo alimira nsimbi.
Bobi wine ayimbira mpeera.
- Singa omuntu akola ekikolwa aba alina gw'ayamba okugeza
Mpandiikira ebbaluwa eyo.
Nnimira awo anti wajjudde omuddo.
Ntemera omuti ogwo gugwe.

2. Akalazi akaddinṇana (-irira, -erera)

Kano kakozesebwa okuggyayo amakulu gano

- Ekikolwa ekyogerwako kiba kikolebwa lunye okugeza
Ontamye okulinyirira we nsiimudde.
Mwogerera nnyo mu kibiina.
Omwana atukaabirira nnyo buli kiseera
- Ensonga lwaki ekikolwa kikolebwa okugeza
Nampijja asomerera busawo
Museveni yalwanirira ddembe

3. Akanaaluzaala (causative verb form) (-esa, -isa, -eza, -iza)

Kano keeyambisibwa okuggyayo amakulu gano

- Ekintu ekyeyambisibwa mu kukola ekikolwa okugeza

Alimisa

Atemesa

Maama awaatisa kambe

- Omuntu akozesa ekikolwa ekyo oba aviirako ekikolwa okukolebwa okugeza

Omuyizi alimisa banne

Atusomesa olulimi oluganda

4. Akasoboka (capable verb form) (-ika, -eka, -ezeka, -izika)

Kano tukawandiika nga tulaga nti ekikolwa kisoboka oba obutasoboka okukolebwa. Okugeza

Olulimi oluganda lusomeka

Emmere eno eriika

Kasooli atayidde taliika

Olubimbi lwe yatuwadde lwabadde lulimika

5. Kyesirikidde (passive verb form) (-ibwa, -ebwa, -idwa, -edwa, -iddwa)

Kano tukakozesa okulaga nti omuntu akoze ekikolwa talagiddwa era tukalabira ku bugambo obwo waggulu okugeza

Omwana akubiddwa n'ajja omusaayi

Twavumibwa era ne mpulira bubi

Yakobo atemeddwa omutwe era ali mu ddwaliro.

6. Akaddannyuma/ akajjuluzi (-ula, -ulula, -ukuka)

- Kano kakozesebwa nga tulaga nti ekikolwa kyetaaga okuva mu mbeera gye kirimu ne kizzibwa mu eyo gye kyasooka okubeeramu okugeza

Zimba zimbulula

Tamiira tamiirukuka

Simba simbula

Ggala ggula

Ssaaniika saanukula

- Akawakatirwa kano era kayinza okweyambisibwa okulaga nti ekikolwa kikoledwa nnyo okugeza

Tamiira tamiirukuka

Nyaga nyagulula

Swala swalukuka

7. Akaddinṇana (Repetitive verb form)

Kano kalaga okuddinṇana ekikolwa era tekayina nnyingo ya njawulo okuggyako okuddamu okuwandiika ekikolwa kyennyini okugeza

Salaasala, temaatema, limaalima

Eby'okulabirako salaasala enyaanya ezo

Tambulatambulako awo olabe omwana
waali.

8. Akakolaganyi (reciprocal verb form) (-gana, - nana)

kano kakozesebwa okulaga nti abantu abakola
ekikolwa buli omu akikola ku munne. Eby'okulabirako

Abasajja battinnana

Abaana balwanagana

Twakubagana

9. Akeekolako (relative verb form) (-ee)

Kano kawandiikibwa nga kalaga nti omuntu yeekolako
ekikolwa era kalagibwa ne –ee era nga zino
ziwandiikibwa oluvannyuma lwa nnakasigirwa enkozi
ne kuddako ekikolwa. Eby'okulabirako

Yeekonye ekigere ne kijja omusaayi

Abadde alya ne yeeruma

Beetemye ne batwalibwa mu ddwaliro

Nneesaze akambe

EMBEERA MU LUGANDA (MOODS)

Embeera z'ebikolwa mu luganda za mirundi etaano era ng'eno y'engeri ekikolwa gye kiyinza okukolebwamu.

Zino ze mbeera

Embeera eya bulijjo etaliiko kkomo

Eno eraga ekikolwa nga kiri mu mbeera eya bulijjo nga si kyanjuluze. Eragibwa n'akabonero aka '**oku**' oba '**ku**' ku ntandikwa y'ekikolwa okugeza okufa, okusoma, okuyimba, okuzannya

Eby'okulabirako

Maama akooye **okufumba**

Nyombi tayagala **kusoma**

Kalema **okulima** akweyagaliramu

Embeera eyakakwakkulizo

Ebikolwa ebiri mu mbeera eno biba bitulaga ekintu ekirina okusooka okutuukirizibwa ekikolwa kibeewo. Ebikolwa bino bitandisa n'ebigambo oba ennyingo zino
singa -bwe -andi -aka

Eby'okulabirako

Singa tufuna ssente tujja kugenda mu kibuga

Bwetunaamusangayo tujja kumugamba

Nandi kuwerekeddenaye sirina anankomyawo

Embeera eyookulagira

Ebikolwa ebiri mu mbeera eno biba biduumira oba biragira omuntu okukola ekikolwa. Bwe tuba nga tulagira, tukikola mu muntu waakubiri yekka era ekikolwa kiséembyayo ennyingo eya –e. Bwe kiba mu bungi

Omuntu	bumu	bungi
Asooka	-	-
Owookubiri	soma	musome
Owookusatu	-	-

Eby’okulabirako

Mugende musome!

Yimba bulungi ng’alina amagezi!

Tambula ng’omuntu omukulu!

Embeera eyagaliza

Ebikolwa mu mbeera eno biba byagaliza ate ebirala nga bisabira omuntu omukisa era biseembyayo n’ennyingo eya –e

Eby’okulabirako

Osule bulungi mwana wange

Omukama akukuume

Musomee bulungi

Embeera endazi

Eno eba etulaga ekikolwa nga kikolwa mu kiseera ekyo mwennyini omwogererwa era kisémbayayo ennyingo eya –a.

Eby’okulabirako

Abaana bazannyaa mweso.

Kizito alwanaa ne munne.

Tuulaa wansi.

EMPEEKERA

Bino by’ebigambo ebiri awamu ebisukka mu kimu nga binnyonnyola erinnya oba ekikolwa ekiba mu ssentensi.

Empeekera zaawulwamu ebite bibiri

- 1.Empeekera nnakongezalinnya**
- 2.Empeekera nnakongezakikolwa**

Empeekera Nnakongezalinnya

Bino by’ebigambo ebiri awamu ebyongera okunnyonnyola erinnya eriba mu ssentensi

Okugeza

- Abaana **abaakubye ababbi** babasibye.

- Abawala **abatalina mpisa** tebasobola kunywerera mu bufumbo.

Weetegereze

- ❖ Ebigambo ebisaziddwako mu ssentensi bye bikoze ng'empeekera Nnakongezalinnya.
- ❖ Bw'oba osaza ku mpeekera Nnakongezalinnya otandikira ku kigambo ekiriraanye erinnya. Okutuuka ku ntandikwa y'ekikolwa ekyokubiri.
- ❖ Ebigambo ebisaziddwako nga Nnakongezalinnya ebiseera ebisinga bizingiramu erinnya.
- ❖ Enjawulo wakati Nnakongezalinnya n'empeekera Nnakongezalinnya eri nti, Nnakongezalinnya kiba ekigambo kimu ate empeekera Nnakongezalinnya biba bigambo nga bisukka mu kimu ate nga byo biri wamu. Wabula byonna biba binnyonnyola linnya.

Empeekera Nnakongezakikolwa

Bino by'ebigambo ebiri awamu ebyongera okunnyonnyola ekikolwa ekiba mu ssentensi era zaawulwamu ebiti bitaano

Ebika by'empeekera Nnakongezakikolwa

- Empeekera Nnakongezakikolwa eyeempisa**

Eno ebeera ennyonnyola engeri ekikolwa ekiri mu ssentensi gye kikolebwa/ gye kikolebwamu era eddamu ekibuuzo ekya **tya?**

Eby'okulabirako

Omuwala atambula **asaawula engere** era abalenzi bamusekerera nnyo.

Twamusanze yenna ng'atunula **bigiigidde ng'embuzi ekaabira amalagala** ne twewuunya kyeyabadde.

ii. **Empeekera Nnakongezakikolwa eyensonga**

Eno ebeera ennyonnyola lwaki oba ensonga eziviirako ekikolwa ekikulu ekiri mu ssentensi okukolebwa era eddamu ekibuuzo kya **lwaki?**

Eby'okulabirako

Nagadya yannyiize **lwakuba twamuggyeeko ebintu bye baamuwadde.**

Omusomesa waffe teyazze ku ssomero **kubanga twagaanye okukola omulimu gwe yatuwadde.**

iii. **Empeekera Nnakongezakikolwa eyekiseera**

Eno ekozesebwa okunnyonnyola obudde ekikolwa ekikulu ekiri mu ssentensi lwekyakoledwa, lwekikolebwa era eddamu ekibuuzo **ddi?**

Eby'okulabirako

Abagenyi baatuuse tunaatera okugenda okwebaka era tebaasanze kyaggulo.

Twava ku mbaga nga bamaze okugabula bwetutyo ne tudda eka.

iv. **Empeekera Nnakongezakikolwa ey'ekifo**

Eno ekozesebwa okunnyonnyola ekifo ekikolwa mwe kyakolebwa/ mwe kikolebwa oba mwekirikolebwa era eddamu ekibuuzo **wa?**

Eby'okulabirako

Ensimbi zange nnazisanze gye yazikukulira wansi nenziggyayo ne nzitwala.

Nja kukusanga wansi w'omuti luli we twali twongere okwogera.

Akatabo kange nnakasanze waggulu mu lugoye lw'omufaliso nga konna katobye.

v. **Empeekera Nnakongezakikolwa eyakakkwakkulizo**

Eno ebeera ennyonnyola nti waliwo ekirina okusooka okutuukirizibwa ekikolwa kiryo ke kikolebwe era tweyambisa obugambo nga **singa, bwe**

Eby'okulabirako

Nja kukuyita bwennaaba mmalirizza byenkola.

Omwana oyo ajja kukubwa singa taave ku bya kubba bitabo bya banne.

Weetegereze

Enjawulo wakati wa Nnakongezakikolwa n'empeekera Nnakongezakikolwa eri nti Nnakongezakikolwa kiba kigambo kimu ate empeekera biba bigambo ebiwerako.

Ebiseera by'olunaku mu luganda

Omuganda buli ssaawa yazituuma amannya ag'enjawulo ng'asinziira ku kintu ekyasinganga okukolebwa abantu mu budde obwo.

Olwo mu kubala obudde n'addala obw'emisana, yeeyambisanga ebisiikirize.

Essaawa ez'emisana

Essaawa

erinnya

Emu ey'okumakya

Maliiri

Bbiri

Ssuula essanja

Ssatu

Manywa taba

Nnya

Kalasanganyanzi

Ttaano

Mannyuka

Mukaaga

Mafumba ga bya misana

Musanvu

Malya ga byamisana

Munaana

Ggandaalo

Mwenda

Matyabanku

Kkumi

Mayimbulambuzi

Kkumi neemu

Mafumbagaabyaggulo/

Makolagaabyaggulo

Kkumi nabbiri

Kasendabazaana

Essaawa ez'ekiro

Essaawa

erinnya

Emu ey'ekiro

Mayingirankoko

Bbiri

Malyagaabyaggulo

Ssatu

Ggulolimu

Nnya

Kawozamasiga

Ttaano

Kisisimuka ekisooka

Mukaaga ttumbi	Kisimuka ekyookubiri /
Musanvu	Mattansejjere
Munaana	Matutuma
Mwenda	Nkokomberyeberye
Kkumi	Nkoko ezookubiri
Kkumi neemu	Kinywambogo
Kkumi nabbiri	Mmambya/ Busaasaana

ENNAKU ZA WIKI MU LUGANDA

Amannya gano gaatumibwanga mu Buganda okusenziira ku lubaale eyasinzibwanga ku lunaku olwo.

Monday (Bbalaza)	Kazooba
Tuesday (olwookubiri)	Walumbe
Wednesday (olwookusatu)	Mukasa
Thursday (Olwookuna)	Kiwanuka
Friday (olwookutaano)	Nagawonye
Saturday (olwomukaaga)	Wamunyi
Sunday (ssande)	Wangu

AMANNYA G'EMYEZI MU LUGANDA N'ENNONO YAAGO

Erinnya ly'oluzu ngu	Erinnya egganda	Ennono y'erinnya
January	Gatonnya	Amatooke gengera nnyo
Februar y	Mukutulansanja	Omusana guba mungi essanja likala olwo empewo bwerifuuwa likutuka
March	Mugulansigo	Muno abantu mwebategekera ensigo ez'okusimba
April	Kafuumuulampawu	Muno enswa empawu mwe zibuukira
May	Muzigo	Mu mwezi guno enkuba eba etonnya era ng'ebimera binyirira ng'ebisiige omuzigo
June	Ssebaaseka	Ebibala bibeera bingi nnyo wamu ne kasooli era emisujja egitta giba mingi
July	Kasaambula	Muno basaambuliramu ebisambu nga beetegekera okusiga
August	Muwakanya	
Septem ber	Mutunda	Muno mubeeramu okutunda ebirime era n'enswa entunda mwezibuukira
October	Mukulukusabitung otungo	
Novemb er	Museenene	Mu mwezi guno enseenene mwezigwira

December	Ntenvu	Ebiwuka biba biteevunya nnyo era biba bingi
-----------------	--------	---

ABALONGO

Abalongo be baana ababiri abakulidde mu lubuto lwa nnyabwe omu era ne bazaalibwa ku lunaku lumu.

Wano mu Buganda abaana bano batwalibwa okuba ab'enjawulo era balina amannya agabatumibwa.

❖ Kigongo	omwana abalongo kwebadda
❖ Babirye / Wasswa	omulongo asoose
okuzaalibwa	
❖ Nakato / Kato	omulongo owookubiri
❖ Kizza	omwana adda ku balongo
❖ Kamya/ Nakamya	omwana adda ku balongo
ogwookubiri	
❖ Kityo/Nakityo	omwana adda ku balongo
ogwokusatu	
❖ Kaggwa/Nakaggwa	omwana adda ku balongo
ogwokuna	
❖ Kitooke/Nansukusa	ono y'asembayo
okuzaalibwa mu lulyo	

lwa balongo

1. Abalongo abazaalibwa nga baakikula kimu gamba nga bombi balenzi oba nga bombi bawala bayitibwa batya?

Amaddugavu

2. Abalongo abazaalibwa ng'omu muwala ate
ng'omulala mulenzi bayitibwa batya?

Ameeru

3. Omwana azaalibwa okusooka abalongo ayitibwa
atya?

Kigongo

4. Olwo mulongo ki adda ku Kigongo?

Waswa ne Kato oba **Babirye ne Nakato**
n'abalala

5. Omwana adda ku kaggwa aweebwa linnya ki?

Kizza

6. Omulongo adda ku Kizza aweebwa linnya ki?

Kaggwa (bw'aba mulenzi), **Nakaggwa** (bw'aba
muwala)

Kityo (bw'aba mulenzi), **Nakityo** (bw'aba
muwala)

7. Omulongo adda ku Kaggwa aweebwa linnya ki?

Kamya (bw'aba mulenzi)

Nakamya (bw'aba muwala)

8. Omulongo adda ku Kamya ayitibwa atya?

Kiteerera oba **Kitooke**

9. Omuntu azaala abalongo emirundi egisoba mu
gumu aweebwa linnya ki?

Ssaalongo (bw'aba musajja)

Nnaalongo (bw'aba mukazi)

10. Ekitiibwa ekya Ssaabalongo olwo kiweebwa
ani?

Kiweebwa Kabaka yekka

11. Omulongo tafa, akola ki?

Abuuka

12. Nnaalongo naye tafa, akola ki?

Abulira mu kibira

13. Ssaalongo naye wa kitiibwa era tafa, abaffe
akola ki?

Ayigga mbogo mu kibira

14. Kyannyanja ki ekitalina kubula ku mukolo
gwa balongo?

Enkejje

15. Emmere ekozesebwa mu kuzina abalongo
eyitibwa etya?

Butoolere

16. Bintu ki ng'oggyeko enkejje ebitabula ku
mukolo gw'okuzina abalongo?

Entungo

Obutiko obubaala

17. Kikolwa ki ekikolebwa ng'emmere y'okuzina
abalongo ewedde okuliibwa?

Okwekuba ebisaaniiko

18. Omulongo bw'abuuka tebamubika wabula
bakola ki?

Bagamba nti bweza

19. Ssaalongo wamu ne Nnaalongo tebabakulisa kuzaala balongo wabula babagamba nti..

Bweza

20. Olwo bo ne baddamu nti

Bwa Mukasa

21. Bakinaanise akyagala muk'omubbi okuzaala abalongo, ekiki kye baba boogerako?

Ekikomo

22. Okuba mu kyabalongo kisoko ekitegeeza okuba mu kizikiza. Ekiki kye baba boogerako ekyo ekyabalongo?

ekibululu

23. Omusibi w'abalongo nga mukazi ayitibwa atya?

Gogoggo

24. Omusibi w'abalongo nga musajja ayitibwa atya?

Gambobbi

25. Omulongo tetumuziika wabula tumukola ki?

Tumugalambya

26. Abalongo bwe babuuka, ku malaalo gaabwe tusimbako ebbombo n'olweza. Ekikolwa ekyo kiweebwa linnya ki?

Kubutika balongo

27. Mpa erinnya eriweebwa omulongo azaalibwa nga talina kkundi.

Kiwojjolo

28. Omwana gwe bayita lundeebaleeba aba mulongo. Mpa amannya ge amalala abiri gokka.

Kitanyi

Ow'emabega

29. Omuntu azaalibwa ng'alina amabala abiri ku mubiri gwe aba mulongo. Atuumwa linnya ki?

Mpuuga

30. Ku mukolo gw'okumala abalongo muteekwa okuwemula, bwe mutakikola kiki ekibatuukako?

Babookya

31. Omwana azaalibwa n'asoosa ebigere, naye abeera mulongo. Ayitibwa atya?

Kasowole

32. Lubanga musambwa gw'amaanyi mu nkuza y'abalongo, akola mulimu ki?

Gwe gukuuma abalongo

33. Omulongo asiba lubaale n'atayogera n'aba nga kasiru aweebwa linnya ki?

Kasowole

NA BINO BIKULU

- Omuntu omulala ayitibwa omulongo ye mwana asoose okufulumya ebigere ng'azaalibwa

- Omukyala bw'azaala abaana abasukka mu babiri omulundi ogumu tebaba balongo wabula babeera baana.

ABAAMI B'AMASAZA N'AMANNYA GAABWE

ESSAZA	ALITWALA	ERINNYA	EMBUGA
BUDDU	POOKINO	VINCENT E.S MAYIGA	MASAKA
BUGERERE	MUGERERE	JAMES SSEMPIGGA	NTENJERU
BULEMEEZI	KKANGAAWO	FREDDIE NTEGE SSEKAMERE	BBOWA
BULUULI	KIMBUGWE	GERALD KYANJO	NAKASONGOLA
BUSIRO	SSEBWANA	CHARLES KIBERU KISIRIIZA	SENTEMA
BUSUJJU	KASUJJU	MARK GGINGO BYEKWASO KABERENGE	MWERA
BUTAMBALA	KATAMBALA	TWAHA LWANYAGA KIBALIZI	KAABASANDA
BUVUMA	MBUUBI	PATRICK NSUBUGA KIRUMBALUMBA	MAGGYO
BUWEEKULA	LUWEEKULA	IMMACULATE NANTAAYI KAFEERO	MUBENDE
GGOMBA	KITUNZI	MUSISI CERESTINO JACKSON	MPENJA

KABULA	LUMAAMA	FRANCIS MUGUMYA NTAMBAAZI	LYANTONDE
KKOOKI	KAAMUSWAGA	APOLLO SSANSA KABUMBULI II	RAKAI
KYADDONDO	KAGGO	PATRICK LUWAGA MUGUMBULE	KASANGATI
KYAGGWE	SSEKIBOBO	ALEX BENJAMIN KIGONGO KIKONYOGO	MUGGULU
MAWOGOLA	MUTEESA	FELIX NSAMBA KABAJJO SSAALONGO	SSEMBABULE
MAWOKOTA	KAYIMA	DAVID SSEKYERU	BUTOOLO
SSESE	KWEBA	REV. FR. CHRISTOPHER WALUSIMBI	KALANGALA
SSINGO	MUKWENDA	HAJJI ABUBAKER SSEBUUFU	MITYANA

Agamu ku mannya agatumibwa olw'embeera

Abaganda baatumanga amannya eri omuntu nga basinziira ku mbeera eyaliwo nga bamuzaala. Gano geegamu ku mannya g'embeera;

- **Najjalwambi** ono ye mwana azaalibwa nga kitaawe afudde, oluusi nga ne nnyina afudde ne bamumulongoosaamu.

- **Lutalo.** Ono aba yazaalibwa mu lutalo.
- **Nanjala.** Yaazaalibwa mu budde bw'enjala.
- **Namusisi / Musisi.** Omwana aba yazaalibwa nga musisi ayita.
- **Bitalo/ Nabitalo/ Magero/ Nakangu.** Aba yazaalibwa n'amannyo mu kamwa oba n'engalo ezitawera kkumi.
- **Nakimu.** Omwana azaalibwa ng'omumwa gwe mwatifu.
- **Kiwanuka** ono azaalibwa ng'alina ebbala eryeru ku mubiri gwe oba nga nnyina olubuto yalufuna nga tazze mu nsonga.
- **Mpuuga.** Ono naye azaalibwa alina ebbala era abeera mulongo.
- **Nakayima.** Lituumwa abaana abawala abatonotono abalungi era abalina ennyindo ng'ezabayima.
- **Kulabirawo/ Maseeneeko/ Byekwaso/ Kiyengo/ Tibeessungwa/ Sitenda.** Gatuumwa abaana abazaalibwa nga bannyaabwe bamaze okuzaala abaana nga bafa.
- **Nambi.** Omwana omuwala azaalibwa n'endira bbiri, omulenzi aba **Mukasa**
- **Kaamuwanda.** Omwana omulenzi oba omuwala azaaliddwa ku kkubo.

- **Tebasuulwa/ Tebuukye/ Bukedde.** Gano gatumwa abaana abalwala ennyo mu buto.

EBY'ENNANO

Obunnyo obubiri omwana omuto kaboga bw'asooka okumera buyitibwa butya?

Obusimbi

Omwana bwatta nkulimbye ne munne, kiba kitegeeza nti buli omu ku bo asobola okulya ekintu kya munne, singa gwe bayise ayitaba. Omu bw'aba tayagala bamulyeko kintu (okukimulimba) akola atya?

Bw'aba alya, aweeka akagalo ka nnasswi ku lugalo olukaliraanye

Bw'oba otambuka ekiro oyinza okutuuka awantu n'owulira nga wabuguma. Embeera eyo omuganda agitaputa atya?

Nti okumpi awo wandibaawo ekisolo eky'obulabe eri omuntu

Tuzannyiremu akazannyo ke bayita kamesetambula

Ekkubo eryali wano lyadda wa? Lyaziba.

Kamesetambula (akiraga nga bwe kikolebwa)

Emmere nga lumonde ne muwogo teboobera. Ekola ki?

Ewolottala

Singa abayizzi basanga omukazi ne bamala batta/
bakwasa ensolo, bamuyita batya omukazi oyo gwe
basanze?

Muka Ddungu

Abaganda bwe balaba omwana atawulira
bimugambibwa tebalwa kumuwanuusaako nti nnyina
waliwo omukolo gw'ataamukolako mu buto. Mukolo ki
ogwo?

Okumukuba ekiyina

Eryato bwe liba mu mazzi likola eddoboosi. Mpa
eddoboosi eryo.

Lisiira

Omwana eyafugikibwa n'omulamu baba ba luganda
ddala. Omwana ono abadde omulamu bw'afa waliwo
akalombolombo akakolebwa ku mwana oli
eyafugikibwa.

Bamubikira

Ejjinja erisangibwa mu Kyoto omuli omuliro, liwe
erinnya.

Bikalubitaaka

Ekiti omuganda mwe yaterekanga akamwano kiyitibwa
kitya?

Ekibalangulo

Enkuba esooka okutonnya mu mwaka gw'enswa,
eyitibwa etya?

Enzigulamatabo

Omukazi asimba lumonde waliwo omukolo gw'akola ne
gusobozesa lumonde oyo okubala ennyo. Mukolo ki
ogwo?

Atuula ku kikata oluvannyuma lw'okubyala amalagala

Omukazi takkirizibwa kugenda mu lutabaalo. Ddi
omukazi lw'atabaala?

Bw'aba agenda okusima lumonde. Akwata engabo(ekibbo) n'effumu(ensobyoy)

Ebintu byonna ebinyagibwa mu lutabaalo biweebwa
linnya ki?

Omwandu

Ekibe bwe kikaaba, abaganda bawanuuzza nti kiba kizze
kubika. Okuziyiza ekyo bakiwereekereza na linnya ki?

Bakikolimira nti “Genda ofe”

Enkwale bw'eyita mu luggya abaganda bawanuuzza nti
eba ezze kubika. Mbuulira ddi enkwale lw'ekkirizibwa
okuyita wakati mu luggya newataba buzibu bw'onna.

Bw'eyisibwamu nga teriiko mutwe

Ebyayi ebisiba emmere biweebwa linnya ki?

Biseeneeko

Kasooli eyeetuze y'aba afaanana atya?

Y'oyo amenyeka nga bamunuula

Kasooli eyeetuze bamulya?

Yee bamulya

Mpaayo omuzizo gumu gwokka ogugendera ku kasooli eyeetuze.

Taliibwako muntu alina bakadde be bombi

Lyo ettooke lyetuga litya?

Enno bw'emenyeka n'erengejja oba n'egwa ku ttaka

erinnya ppemenku lya kabaka, wa amakulu gaalyo.

Omuntu akolera kabaka alina okukeera kubanga kabaka Bukaajumbe

Mpaayo emizizo ebiri egigendera ku luggya lw'awaka.

Enkwale terusala nga nnamu

Mukamwana tayita mu luggya lwa ssezzaalawe wakati

Terwerebwa kiro

Mpaayo emizizo ebiri egigendera ku ntamu

Tekombebwa musajja

Tebuukibwa

Tesuzibwa wabweru

Mpaayo omuzizo gumu ogugendera ku mujjwa

Tayera luggya lwa konnaawe

Mpaayo omuzizo gumu ogugendera ku kutta enswa mu Buganda

Anatta enswa talya ntula eggulolimu

Teyeegadanga eggulolimu

Kizira okulya omuziro gwo oba akabbiro ko. Bw'okikola kiki ekikutuukako.

Oyubuka

Kizira okutunga ekiro. Bw'okikola oba ki?

Oyavuwala

Kabaka teyeebaka, akola ki?

Awummula

Kabaka taseka akola atya?

Abuuya bubuuya

Omuzaana tazaala akola ki?

Asumulukuka

Bw'ofuna eky'okulya ng'oli ewa kabaka tugamba nti

Ssaabasajja agabudde

Kabaka tafa wabula akola ki?

Ajja omukono mu ngabo

Azaawa

Abula

Ekyoto kya Buganda kizikira

Kabaka takyala mu Bganda wabula

Alambula

Kabaka takuba mulanga wabula

Akwoola bukoowoozi

Abaana ba kabaka abawala bayitibwa

Bambejja

Abaana ba kabaka abalenzi bayitibwa

Abalangira

Okukyala ewa Kabaka kuyitibwa kutya?

Kulanya

Kabaka tasika wabula?

Alya njoma

Ebirabo ebitwalibwa ewa Kabaka biyitibwa bitya?

Makula

Mukyala wa Kabaka ayitibwa atya?

Nnaabagereka

Nnyina wa Kabaka ayitibwa atya?

Nnamasole

Entebe Kabaka kw'atuula eyitibwa etya?

Nnamulondo

Omulambo gwa Kabaka guyitibwa gutya

Enjole

Kabaka bw'alya obwakabaka mu byobuwangwa bwa
Baganda abeerako n'omumbejja gwe bayitita

Nnaalinnya

Omuntu waabulijjo bw'aba asika wabeerawo lubuga ate
ewa Kabaka wabeerawo

Nnaalinnya

Enjoma ezitera okuwulugumira ewa Kabaka mu ssanyu ziyitibwa zitya?

Mujaguzo

Omuntu owa bulijjo bw'afiirwa tugamba nti nga kitalo ssebo/nnyabo ate olwo Kabaka bw'afiirwa tugamba nti

Gunsinze

Omukopi ye muntu wa bulijjo era abeera waka ate olwo kabaka abeera wa?

Mu lubiri

Kabaka bw'aba yafa tumuyita tutya?

Ssekabaka

Okweyala mu maaso ga Kabaka kuyitibwa kutya?

Kusinza

Kabaka takubwa kintu ki?

Mugongo

Abafumbo balya kyakiro ate olwo abalala balya ki?

Kyaggulo

EMIZIZO GY'ABAGANDA

OMUZIZO	EKITUUKAWO	EKIGENDERERWA
Omukyala takwata	Bw'aba	Kwewala bwenzi

nseenene nga bba taliwo	n'omwana afa	
Omwana tatuula ku kinu	Towanvuwa	Kukuuma buyonjo
Omuwala tawalampa muti	Gukala	Kukuuma kitiibwa kya buwala na kwewala bubenje
Tebatuula ku ssiga	Towanvuwa oba alwala empanama	Kwewala kuggya
Tebayera kiro	Ogoba emikisa mu nju	Kwewala kusuula bintu bya mugaso
Tebatunga kiro	Abazadde bafa	Kwewala kwefumita
Tebafuuwa luwa kiro	Emisota gijja mu nju	Kukuuma mpisa mu bantu
Tokkirizibwa kwebaka kya bugazi nga enjuba gyeri oli n'akubuuka	Afuuka muwala/ mulenzi	Kwewala mwana kubeera mugayaavu
Omulenzi taliira mu ntamu	Tawasa	Kimuyamba obutaba na mululu
Obutasekula binyeebwa kiro	Engo ejja	Kiyamba okukola emirimu nga bukyali
Obutatuula mu mulyango	towanvuwa	Kwewala kukulinnyira mu mulyango
Obuteesiba kyayi mu kiwato	Muzaddewo afa	Butayonoona
Obutalya kasooli amenyeseemu	Bazaddebo bafa	Kuyigiriza bantu kubeera beegendereza

Obutalongoosa nkumbi mu luggya	Omuntu bw'abuuka ettaka eryo alwala omugongo	Kukuuma buyonjo
Obutafuma misana		Bantu kukola mirimu mangu
Obutasalaasala biwata	Osala misango	Kwewala kwesala

Eby'okuyiga ku ba katikkiro ba Buganda

Sir Apollo Kaggwa (1890-1926)

Martin Luther Nsibirwa. Ono yeeyaddirira Apollo Kaggwa era yawaliririzibwa okulekulira.

Samwiri Wamala. Ono yali tamanyi lungereza

Martin Luther Nsibirwa. Yakomawo naye luno teyalusomoka anti yattibwa ku mulyango gwa lutikko e Namirembe.

Micheal Kawalya Kaggwa. Ono yali mutabani wa Sir Apollo Kaggwa.

Era ye yasaba Gavumenti ya Bungereza enkuumi, amazzi, poosita n'amasannyalaze.

Paul Kavuma. (1953-1955) ono yali katikkiro okutuusa Muteesa lwe yawanjangusibwa.

Micheal Kintu. Ono yali Katikkiro ku mulembe gwa sir Edward Muteesa II (1955-1964).

Joash Sikyalwawo Mayanja Nkangi. Ono yali katikkiro okuva mu 1964, naagitereka okutuuka mu 1993 nga Kabaka Mutebi atuuzibwa ku Nnamulondo.

Joseph Mulwanyammuli Ssemwogerere.
Yakwasibwa Ddamula mu 1993.

Dan Muliika ono teyalwa nayo kuba obwakatikkiro yabumalako omwaka gumu gwokka. January 2006.

Ying J.B Walusimbi. Yakwasibwa ddamula mu December 2008- May 2013.

Charles Peter Mayiga. Ono yakwasibwa Ddamula nga 29/05/2013 okutuusa kati era azzizza Buganda ku ntikko.

Ddamula gwe muggo oguweebwa katikkiro ayambeko Kabaka mu kulamula obuganda obw'ebweru

EBY'AFAYO

Ekkansa ye Nnamirembe yayingirwa ddi?

1904

Ani yayiya bendera ya Buganda?

Samuel Muwemba

Mpa munnayuganda omuddugavu eyasooka okusoma amateeka (obwappuliida)

Apollo Kironde

Mu ntalo z'eddiini ezaali wano mu 1888, abasomi baddukira mu nsi ye Busagala oluvannyuma ekitundu ekyo kyafuuka ssaza. Mpa erinnya ly'essaza eryo.

Kabula

Mpa amannya g'omuntu eyateeberezebwa okutta Martin Luther Nsibirwa.

William Ssenkatuuka

Mpa erinnya ly'ekifo Martin Luther Nsibirwa mwe yakubirwa essasi.

Namirembe (lutikko)

Sir Phillip Mitchell alina bukulu ki mu byafaayo bya Yuganda?

Ye Gavana wa yuganda eyazimba Makerere College.

Ye Gavana wa yuganda eyasembayo

Makerere Yunivaasite yasooka kuyitibwa etya?

Makerere College

Ssekabaka Ssuuna II yalwana olutalo kasiggu,
olwatumwa ddekabusa. Lwaki lwatumwa lutyo?

Kuba lwe lwamuvirako okukisa omukono

Mu Buganda mwalimu Kabaka eyayitibwanga Kagulu
Tebucwereke. Erinnya eryo Tebucwereke litegeeza ki?

Tebuutambaalike

Mpa erinnya lya Nnamasole eyatta abalangira abasoba
mu kyenda, ng'abeekengera nti baali bajja kulemesa
mutabani we okuwangaalira ku Nnamulondo?

Muganzirwazza Nnakazi

Mwaka ki Obote mwe yawerera obufuzi bw'ensikirano
wonna mu Yuganda?

1967

Ssekabaka Kintu bwe yakisa omukono, mutabani we
omulangira yeeyamuddira mu bigere. Mpa erinnya lye.

Chwa Nnabakka I

Ani yasikira Ssekabaka Chwa Nnabakka I?

Kimera

Kimera yali muzzukulu wa ssekabaka ki?

Chwa Nnabakka I

Ani yali azaala ssekabaka kimera?

Omulangira Kalemeera

Lwaki omulangira Kalemeera teyalya ntebe?

Yakisa omukono ku muliraano e Bunyoro

Mu nfuga y'abaganda wabeerawo omwami afuga ekyalo, aweebwa linnya ki?

Omutongole

Ku mulembe guno tulina abapoliisi oba abaserikale, mpa erinnya eryo mu luganda olutuufu.

Abagalagala

Mpa amannya g'abangereza abaasooka okutuuka mu Buganda mu 1862?

John Speke

James Grant

Kigambibwa nti abalwanyini ba Kawenkene Obote nga bagenda okuwamba olubiri lwa Muteesa II, baasangayo mugandawe ne balowooza nti ye yye. Mpa amannya g'omulangira oyo?

Omulangira David Ssimbwa

Omulangira David Ssimbwa yattibwa mu mwaka ki?

1971

Waliwo omulamuzi ali mu kkooti yensi yonna naye nga Munnayuganda, y'ani oyo?

Dan Ntanda Nsereko

Ani yayiiya ekitiibwa kya Buganda?

Reverend Polycarp Kakooza

Omuntu oyo eyayiiya ekitiibwa kya Buganda yeddira ki?

Nte

Ekitiibwa kya Buganda kyo kyayiiyizibwa mu mwaka ki?

1939

Ekibiina kya Baganda Nkobazambogo kyatandika mu mwaka ki?

1939

Ku mulembe gwa Jjunju eyo mu 1764-1779, kigambibwa nti omuti ogw'omutuba mwe gwazuulibwa era n'okukomaga mwekwatandikira. Mpa erinnya ly'omwami eyaguzuula.

Ssonko

Mpaayo ebika by'abaganda bisatu(3) byokka ebyasookera ddala mu Buganda

Effumbe

enjaza

emmamba

enɲonge

ennyonyi

(Nnankere)

olugave

mu biseera bya 1200 nga Abaganda baakatuuka mu Buganda, beeyawulamu ebika mukaaga(6) era nga buli kika kirina akikulira naye waabangawo abakulira bonna. Mpa erinnya ly'ekika mwe yali ava?

Ffumbe (yayitibwanga Walusimbi)

ENSINZA Y'ABAGANDA EY'ENNONO

Lubaale bw'akusaba enkoko nga togirina, waliwo ky'omuwa nga bw'olaamiriza nti “Jjajja enkoko yo yiiyo” kintu ki ekyyo?

Kyoya kya nkoko

Ne Lubaale abeerako amakaage ag'omukyalo. Ekyalo ekyyo kiwe erinnya.

Buziba

Lubaale ayinza okwekweka ku bannannyini ye ne bamunoonya nga tebamulaba. Yeekweka wa?

Ku lukuusi

Omuti oguyitibwa ogwa Lubaale Kiwanuka gwe guliwa?

Omukookoowe (Omuseerere)

Embuga ya Lubaale Nnagadya eri ku kyalo ki?

Nkumba Busiro

Ekiggwa kya Lubaale Ddungu(ow'abayizzi) kisangibwa mu ssaza ly'e Kyaggwe. Mpa erinnya ly'ekitundu mwe kisangibwa.

Mabira

Omusambwa ogukuuma abalongo guweebwa linnya ki?

Lubanga

Omulongo asiba Lubaale n'atayogera n'aba nga kasiru aweebwa linnya ki?

Kasowole

Mpaayo omuzizo gumu ogugendera ku muzannyo gw'omweso.

Omukazi kizira okwesa

Waliwo ebintu bibiri ebitakkirizibwa kuyingizibwa mu ssabo. Ekimu ku ebyo z'engatto. Mpaayo ekintu ekirala ekizira okuyingizibwa mu ssabo.

Nkumbi

Lubaale Musisi alina ebiggwa ebikulu bisatu. Ebibiri biri mu ssaza ly'essese. Ekimu kiri mu ssaza ki?

Busujju

Waliwo ekyennyanya kye beeyambisa mu kwalula abaana. Kimpe.

Enkejje

Lubaale w'empewo ayitibwa atya?

Kayaga

Lubaale Kawumpuli yazaalibwa buzaalibwa. Ani yamuzaala?

Ssekabaka Kayemba

Okuzza amaziga ku bbali, gwe gumu ku mikolo gy'abaganda. Gwe guliwa?

Okukola embaga nga mulina olumbe olutannayabizibwa

OMUWANDIISI JACKSON KASWA

Jackson Kaswa Lyazi yazaalibwa mu kafuumuulampawu 1942 e Myanzi mu Mubende District. Yasomera mu masomero gano

- Mabanda primary school (1950-53)
- Mityana J.S.S (1954-55)
- Makerere College School (1956-59)
- Kyambogo G.T.T.C gye yafulumira ng'omusomesa omutendeke oweddaala III (1960-61)
- Yeegatta ku Makerere University gye yakugukira mu busomesa obw'eddaala IV
- Yaddayo e Makerere n'afunayo ddipulooma mu education (science) mu 1969.
- Mu 1971-1972 Kaswa yali mu University of London gye yakugukira mu kufulumya ebitabo.
- Mu bbanguliro lye limu, Kaswa yafunayo ebbaluwa mu in-service Education
- Mu 1972, Kaswa yasomerera ebyamawulire mu London School of Journalism.

EBITABO BYA KASWA

- Tuula tufume
- Omunaku kaama
- Omuganda n'enswa
- Omuganda n'okuyigga
- Omwenge onywa naye.....

- Kkoyi kkoyi
- The human body- in health and Diseases
- Louis Pasteur

EBIGENDERERWA BYE MU KUWANDIIKA

Kaswa yalina ebigendererwa bingi mu kuwandiika ebitabo bye eby'enjawulo

- Okumanyisa abaliddawo okugeza enfumo ez'enjawulo eziragibwa mu Tuula Tufume.
- Okwagazisa abantu ebyobuwangwa byabwe okugeza okutta enswa
- Okufuna ettutumu ng'ayita mu kumanyisa abantu ebyafaayo.
- Okwongera okuwabula abantu ku nsonga ezitali zimu
- Okukuuma obugagga bw'olulimi oluganda ng'awandiika engero n'ebisoko
- Okwongera okutwagazisa okusoma ebitabo bino mu luganda
- Okusanyusa abantu
- Okusikiriza abalala okuwandiika
- Okuwummuza abantu ebirowoozo
- Okwongera okutumbula ekitone kye eky'obuwandiisi.
- Okufuna ensimbi.

BY'AWANDIIKA ABIFUNA ATYA?

- Yakola okunoonyereza ku bintu bino era n'asobola okubiwandiikako.
- Ebimu alabika nga yabisoma mu masomero eyo gye yasomera
- Engeri gye yali omukulu mu myaka, ateekwa okuba ng'ebimu byawandiikako yabikuliramu era nga yabirabako.
- Ebintu ebimu yabiggya ku bannyina oba abantu be yabeeranga nabo okugeza enfumo eziri mu Tuula Tufume.
- Yabiggya ku bayizi be ab'enjawulo be yali asomesa anti nga bava mu bitundu eby'enjawulo.
- Musajja muganda kale kino ne kimusobozesa okuwandiika ku byobuwangwa bw'abaganda okugeza okutta enswa.
- Eddiini ye eyekikulisitaayo yamusobozesa okuwandiika ku bikwata ku kumala omusomo (omunaku kaama)
- Emirimu gy'ayiseemu okugeza okutta enswa awamu n'okuyigga byamuyamba okufuna byawandiika.
- Obwagazi bwe eri obuwangwa n'ensi ye byamuyamba okusobola okuwandiika ebikwata ku buwangwa bw'Abaganda.

- Ekibiina ky'abawandiisi ekye Mubende kyeyalimu kyamubangula mu kuwandiika n'okufuna byawandiika.
- Okukulira mu kyalo kyamuyamba okumanya engeri emirimu egimu gye gikolebwamu.
- Ebiwandiiko ebyamusookawo
- Okutambulako mu mawanga ag'enjawulo
- Essomo erya ssaayansi lyamusobozesa okuwandiika olulimi lwa ssaayansii naddala mu muganda n'enswa.

KASWA KYALI OKUSINZIIRA KU BITABO BYE

Ebitabo bya Kaswa by'awandiika bitwoleka bulungi enneeyisa ye, emirimu gyakozeeko awamu n'obulamu bwe okutwalira wamu era eno y'engeri gye bitulooperamu Kaswa.

- ❖ Kaswa musajja muganda era nga kino kyeyolekera mu ngeri yeetaayizaamu mu lulimi oluganda okutuusa obubaka obw'enjawulo ate n'ebintu by'awandiikako bya Buganda okugeza okutta enswa.
- ❖ Musajja musomesa kino kyeyolekera mu kitabo kye eky'omunaku kaama ng'alaga engeri ku buli nkomerero y'olusoma omusomesa yalagiranga abazadde babaleetereyo ku birabo.

- ❖ Omuwandiisi yasoma/ muyivu okusinziira ku ngeri gyatulagamu ennaku y'essomero mu katabo ke omunaku kaama era nengeri gy'awandiika ku lulimi lwenswa.
- ❖ Musajja munnabyabuwangwa kubanga asobola okuwandiika ku by'obuwangwa bw'Abaganda okugeza okutta enswa, okuyigga, okulima n'ebirala.
- ❖ Omuwandiisi Kaswa mu kulisitaayo kubanga atulaga engeri Lukoti ne banne bwe basomesebwa omusomo gw'okubatizibwa mu lugero omunaku kaama.
- ❖ Kaswa mukozi okusinziira ku ngeri gy'awandiika ku kulima, okuyigga, okutta enswa kale kino kitulaga nti mukozi.
- ❖ Munnassaayansi anti asobola okuwandiika ku bintu bya ssaayansi okugeza olulimi lw'akozesa mu kitabo omuganda n'enswa.
- ❖ Mwana nzaalwa y'e Mityana okusinziira ku ebyo ebyogerwako ate ebisinga bisangibwa eyo Mityana okugeza essomero Mukonzi
- ❖ Yali akuliddeko ewa muka kitaawe okugeza mu munaku kaama.
- ❖ Musajja mukulu mu myaka anti ebimu ku by'awandiika biraga nti byali byadda okugeza tewali ntambula (omunaku kaama)

- ❖ Yafiirwako kitaawe anti mu lugero lwe olwa
Munaku kaama atulaga nti nnyina ye kitaawe.
- ❖ Mukulembeze

KASWA N'EBYOBUWANGWA

Kaswa y'omu ku bantu abalafubanye ennyo mu kukulakulanya ebyobuwangwa bw'Abaganda era kino akikoze bwati

- Agaggawazza olulimi oluganda awamu n'okululwanirira ng'aluwandiikamu ebiwandiiko eby'enjawulo.
- Awandiise ku mirimu gy'Abaganda okugeza okulima (munaku kaama)
- Asomesezza olulimi oluganda mu masomero ag'enjawulo okugeza Busuubizi T.T.C
- N'Akuŋŋaanyizza enfumo z'Abaganda n'azikuba mu kyapa eziyambye ennyo mu kusomesa Abaana. (Tuula Tufume)
- Anoonyerezza ku buwangwa obw'enjawulo ate era n'abuwandiikako. Okugeza okutta enswa.
- Awandiise ku butiko era n'atulaga n'ebyo ebibukwatako (omuganda n'enswa) era n'obukulu bwabwo okugeza obubaala, obutundatunda
- Awandiise ku mizizo gy'ekiganda awamu n'okuwanuuzibwa okugeza bw'osanga embwa

ng'olina gyolaga olugendo luba luzzeemu omukoosi
(omunaku kaama)

- Awandiise ebintu bingi ebikwata ku nswa
n'obukulu bwazo eri omuganda okugeza okumala
ebibamba (ennaka) okuwa omusolo.
- Awandiise ennyimba awamu abalala mu kuyimba
ekiyamba mukukulaakulanya obuwangwa.
- Yeetaba ku mikolo egy'obuwangwa egy'enjawulo
okugeza okwanjula.
- Afubye okuwandiika kalonda yenna akwata ku
kuyigga (omuganda n'okuyigga)
- Alafubanye nnyo ku njunjula n'empisa z'abaana
ng'ayita mu biwandiiko bye eby'enjawulo okugeza
omunaku kaama, tuula tufume.
- Alambisse enkozesa y'oluganda n'amakulu
g'ebigambo mu bitabo bye naddala mu kitabo kye
ekya omuganda n'enswa.

OKUSUNSULA EBITABO BYA KASWA

TUULA TUFUME

Akatabo kano kaasooka kufuluma mu 1964 era nga
kalimu enfumo z'Abaganda eziwerera ddala 32 era
Kaswa annyonyola bwati amakulu g'olufumo

- Lugero Abaganda lwe baagera nga bakakasiza
ddala nti ebintu ebyo ebirimu bituufu ku bwabyo.

- Y'emboozi enyumizibwa ku kintu ekyali kibaddewo naye ng'obutuufu bwakyo bufumye oba buziŋŋamye.
- Enfumo zino emirundi mingi zibeeramu ebitonde ebitali bantu naye ebyeyisa ng'abantu ne byogera n'okwogera.

OBUKUGU BW'OMUWANDIISI MU TUULA TUFUME

Omuwandiisi yeeyambisa obukodyo obutali bumu okusobola okufuula enfumo ze ennyuvu era akozesa obukodyo buno wammanga

- ❖ Akatabo ke akawadde omutwe ogutuukira ku ebyo by'awandiika ogusikiriza omusomi okukkalira n'asoma ebiri munda.
- ❖ Ateeka ebifaananyi mu nfumoze okuviira ddala ku ddiba. Ebifaananyi bino biyamba okutegeera ekiwandiikibwako. Waliwo ebitonde ebyogera naye nga bizibu okwefuunitiriza okugeza akakookolo, Nnyonyi muzinge.
- ❖ Buli luvannyuma lwa lufumo atuwa eby'okuyiga ebibaddemu. Kino kiyamba naddala Abaana abato okufuna obubaka.
- ❖ Buli luvannyuma lw'olufumo atuteeramu ebyokwegezaamu kino kiyamba omusomi okwefuunitiriza ku by'anaddamu.

- ❖ Atuteereddemu ebigambo ebizibu nga binnyonnyoddwa ku nkomerero y'akatabo kino ne kiyamba omusomi okwongera okukategeera obulungi.
- ❖ Atuteereddemu obuyimba mu zimu ku nfumo ze okugeza “Kaleeba” Zaamuzira (pg3) Kibanga (pg5) kino kiyamba okunyumisa olufumo ko n'okuwummuza omusomi.
- ❖ Buli lufumo aluwadde omutwe ogutuukira ku by'aguwandiikako.
- ❖ Mulimu okuwuntuwaza ebisolo abifuula abantu ne byogera.
- ❖ Akozesa olulimi olwa bulijjo okutandika olufumo okugeza awo olwatuuka, edda ennyo
- ❖ Agenda akyusakyusa olulimi mu ntandika y'enfumo ze okugeza waaliwo, awo olwatuuka, mu mirembe egyedda.
- ❖ Akozesa engero ensonge mu nfumo ezimu kino kikuuma engero zaffe zino ne zitafa ate kiyigiriza n'abantu enkozesa y'engero zino.
- ❖ Ateeka enkalala z'ebikwata ku bisoko n'engero oluvannyuma ku bisoko.

**OBUKULU BW'EKITABO/ OBUBAKA/
EBY'OKUYIGA**

Kaswa alina obubaka bw'ayagala okutuusa ku basomi be mu nfumo z'Abaganda ezitali zimu. Bino bye bimu ku by'okuyiga.

- Atuyigiriza obuteesigulira ku birungi ebinaggwaawo okugeza mu lufumo lwa “Kaleeba” bangi bafiirwa ensuwa zaabwe olwokutunuulira ebinyonyi ebyayimba.
- Tuyiga bulijjo okwekuuma bye tuwulidde nga bya kabi okugeza mu ‘Kaleeba’ akakookolo keekuuma ebinyonyi.
- Atuyigiriza okusaasiranga ensolo okugeza nga mu lufumo lwa kibanga (pg5).
- Obutaawukanya birowoozo bya bakadde baffe okugeza mu lufumo ennyonyi muzinge.
- Tuyiga okukuuma ebiraamo bya bakadde baffe okugeza mu lufumo zamuzira (pg3)
- Obutagoberera ddembe lye tutannaba kwe kkaanya (olufumo lwa Muguma)
- Atuyigiriza obutapapa kukola kintu kye tutamanyi nti kizibu oba kyangu (olufumo lwa Muyire)
- Tusaana okuyamba bannaffe abateesobola.
- Abaana bayiga okussaamu ebintu by'abakulu ekitiibwa (Nnyonyi Muzinge)
- Tetusaana kusosola mu baana baffe olw'ekikula kyabwe (Zaamuzira)
- Tusaana okufuga olulimi lwaffe.

- Okwewala okutwala ebintu ebitali byaffe.
- Tuyiga okujjukira bannaffe.

KASWA N'EBYOBUWANGWA MU TUULA TUFUME

- ❖ Okufumbirwa omuwala afumbirwa akakookolo.
- ❖ Olulimi lw'akozesa kya buwangwa.
- ❖ Enfumo ezinyumizibwako kya buwangwa anti zisomesa ebintu ebitali bimu.
- ❖ Ennyimba ez'enjawulo eziri mu nfumo.
- ❖ Emirimu gy'Abaganda giweebwa kifo kya ku mwanjo mu katabo kano okugeza
 - Okukima amazzi
 - Okukomaga
 - Okuluka ebibbo
- ❖ Okulaama okugeza taata wa zamuzira bwe yamulaamira akate ke.
- ❖ Okunywa emmind
- ❖ Obufuzi okugeza ayogera ku kabaka n'abantu nga bwe bagenda embuga okulanya.
- ❖ Omusajja mu maka e Buganda abeera n'eddoboozi era ky'ayogera mu maka tewaba akiddamu.
- ❖ Omwana omulenzi y'asikira kitaawe wano e Buganda.
- ❖ Enkolagana wakati w'emiriraano okugeza ab'emiriraano baaweerezanga ebirungi.

EBY'OKUYIGA ERI ABATO

Abantu bangi abaganyulwa mu kitabo kya Kaswa kino er be bano

- Abaana abato bayiga okufuma ate era bayiga empisa ez'obuntu bulamu.
- Abaami/ Abasajja abawandiikira bayige obutabeera bakodo.
- Abazadde abawandiikira basobole okwewala okusosola Abaana be bazaala (Zamuzira)
- Abaagazi be by'obuwangwa bano bayiga ebyobuwangwa ebyenjawulo okugeza emirimu gy'Abaganda ng'okulima, okukomaga.

EMIRIMU KASWA GY'AKOLEDDE EGGWANGA

Kaswa yali mwana nzaalwa ye Myanzi Mubende District mu Ssinga era yakolera.

- ❖ Yaliko omukulu w'amasomero ag'enjawulo agayambye ennyo mu kugunjula emiti emito okugeza Kyankowe, Katungulu Buganda.
- ❖ Yali muwandiisi wa bitabo era nga mu bitabo muno mufumbekeddemu obubaka obukulaakulanya eggwanga okugeza Omuganda n'enswa.
- ❖ Yali musomesa mutendeke kale n'ayamba mu kugunjula Abaana b'eggwanga okugeza yasomesaako mu Busuubizi T.T.C

- ❖ Yalafubanira nnyo obuganda era yajjumbiranga enteekateeka z'obwakabaka naddala emikolo gy'obwakabaka egy'enjawulo.
- ❖ Yali muwabuzi w'amasomero era yali ku kakiiko ka bazadde (PTA) aka Kiyinda primary school.
- ❖ Yayamba nnyo mu kukulaakulanya eddiini y'ekikulisitaayo era yasabiranga mu kkanisa ya Kiweesa Wabigalo Mityana.
- ❖ Yali musajja munoonyereza mulungi kino ne kimuyamba okufuna ebintu ebinyuvu by'awandiikira eggwangalye.
- ❖ Yali mukulembeze mu bifo eby'enjawulo okugeza yaweerezako ku bukiiko bwa L.C.I ne L.C.III.
- ❖ Yali musajja munnamawulire n'olwekyo yamanyisa eggwanga lye buli kigenda mu maaso.
- ❖ Yakulembera abawandiisi b'ebitabo mu Mubende kino n'ekyongera okunyweza olulimi.
- ❖ Agunjula emiti emito ng'ayita mu nfumoze.
- ❖ Yakubiriza abantu okuwandiika ebitabo.
- ❖ Yali muzadde era Abaana be yazaala awamu n'okubagunjula bayambye mu nkulaakulana y'eggwanga.
- ❖ Yali mulimi
- ❖ Yawa abantu emirimu ku nnimiro ze.

- ❖ Yasomesa abantu enkozesa y'olulimi entuufu anti nga ku buli nkomerero y'ekitabo kye annyonnyola ebigambo ebizibu.

OMUNAKU KAAMA

Akatabo kano obutafaananako na bitabo bya Kaswa birala ebiri ku byobuwangwa bwa Buganda, ko ka lugero luyiye naye kino tekitegeeza nti temuli bya buwangwa.

Olugero lutegeeza nti omuntu ebizibu byagwamu ye yennyini y'alina okubyeggyamu.

Olugero lukwata ku muvubuka Pawulo alagibwa ng'okuva mu buto abonaabona era nga nnyina ye kitaawe naye ku nkomerero ya byonna awangula.

KASWA BY'AWANDIIKAKO MU MUNAKU KAAMA

Kaswa atuwandiikira ku bintu bingi mu kitabo kye kino era nga gino gy'emiramwa kwazimbira olugero lwe luno olwa omunaku kaama.

- Okusoma: Kaswa awandiika ku bukulu wamu n'obulamu bw'essomero bw'atwoleka Pawulo ng'agenze e Kampiri wamu ne Makonzi okusoma.
- Kaswa atuwandiikira ku bugumiikiriza mu kitabo kye anti atulaga Pawulo ng'agumikiriza mukamawe wadde nga yamukijjanyanga.

- Obukozi nabwo Kaswa abuwandiikako bwatwoleka Pawulo ng'avudde mu ssomero bweyatandika okulima okwamaanyi.
- Obulamu bw'essomero Kaswa atwoleka bulungi enneeyisa y'abayizi ku ssomero anti mulimu abajeemesa bannaabwe okwewala ebiragiddwa awamu n'okupaatiika amannya.
- Obuwuliriza: omuwandiisi atuwandiikira ku buwulize ng'ayita mu Pawulo Lukoti anti yali omu ku bayizi abaali abawulize ennyo ku ssomero e Kampiri n'e Makonzi.
- Ebyobuwangwa nabyo bikutte kifo kya ku mwanjo mu kitabo kino anti omuwandiisi atwoleka ku gimu ku mirimu gy'Abaganda ng'okulima, okulunda n'ebirala bingi.
- Obufumbo: omuwandiisi atwoleka obufumbo obw'enjawulo mu lugero lwe okugeza obwa mukama wa Pawulo watwolekera nti omukyala ye yali afuga ate wamu n'obwa Pawulo.
- Eddiini nayo yeeyolekera mu lugero anti mulimu lukoti ne banne nga bagenda okusoma omusomo ogw'okubatizibwa.
- Ebyafaayo: olugero luno lulimu ku bintu ebyedda okugeza okutambula enjendo empanvu nga tewali mmotoka.

- Omukwano: guno gweyolekera ku mukyala Pawulo gye yasula nga mukamukamawe, amugobye awaka ate ng'obudde buzibye omukyala ono yali mukwano nnyo gwa nnyina era yamusanyukira nnyo.
- Ettamiiro lino lisinga kweyolekera ku kasajja akayambanga ku Pawulo bwe yaliima ppamba anti nga buli nnusu gye bakawa nga kanywa nnywe.
- Okusaka emmere: Ekikolwa kino nakyo kyeyolekera mu lugero anti Pawulo bweyalima emmere n'atandika okusasa abantu abalala abaali batalina.
- Obuyonjo: Kaswa awandiika ku buyonjo anti zeezimu ku mpisa ezakubilirizibwanga Pawulo ne banne ku ssomero okugeza okugolola engoye zaabwe.

OBUKUGU KASWA BW'AYOLESEZA MU MUNAKU KAAMA

Kaswa atwoleka nti ddala muyiia nga yeeyambisa obukodyo obw'enjawulo okufuula olugero lwe olunyuvu

- Alonda omutwe ogw'omunaku kaama ogutuukira obulungi ku ebyo by'awandiikako.
- Atusiigira ebifaananyi ku ddiba wamu ne munda mu lugero bino biwa omusomi okwefumitiriza ku by'asoma.

- Olugero lwe alukutulamu essuula ez'enjawulo eziyamba omusomi okuwummulamu n'okwefumiitiriza mu byasomye.
- Buli ssuulaye agiwa omutwe ogutuukira obulungi ku ebyo ebigirimu n'omutwe omukulu.
- Awandiika ku bintu ebiri mu bulamu obwa bulijjo ekiyamba omusomi okulutegeera okugeza obulamu bw'essomero.
- Yeeyambisa olulimmi olutuukira obulungi ku ebyo by'aba atunyumiza okugeza olulimi olusaazi awamu n'olugeraageranya.
- Olugero lwe lumpi lwa kigero ekiyamba omusomi obutakoowa ng'alusoma.

EBY'OKUYIGA/ OBUBAKA OBULI MU MUNAKU KAAMA

Kaswa mu kuwandiika olugero lwe luno yagenderera okutuusa ku musomiwe obubaka obw'enjawulo era nga bino by'eby'okuyiga ebiri mu lugero.

- ❖ Tuyigamu okubeera abakozi nga Pawulo bwe yali ne yeefubako era n'afuna eby'obugagga.
- ❖ Tuyiga obutekubagiza nga tulemeddwa okufuna kyetwetaaga wabula ate tugezeeko ekirala nga Pawulo bweyeekola okugeza emisomo bwe gyagaana yadda mu kulima.

- ❖ Tuyiga okubeera abagumiikiriza nga Pawulo bwe yagumiikiriza mukamukamaawe.
- ❖ Abasomi bayigamu bulijjo okwatula ebizibu bye basanga so si kuba nga osirika obusirisi ne batandika n'obutatuuka ku ssomero.
- ❖ Abasomesa bayiga okwewala okukambuwalira abayizi baabwe anti bayinza okuggwaamu emitima egisoma nga Pawulo bwe yali.
- ❖ Okubeera abawulize okugeza Pawulo ne banne baawulira omusomesa waabwe ne bamunogerako ppamba.
- ❖ Okwewala okuvuma awamu n'okuyomba anti kimalako abantu emirembe okugeza muka mukama wa lukoti.
- ❖ Okwagala awamu n'okujjumbira eddiini zaffe nga Pawulo ne banne bwe baakola ne bagenda okubatizibwa.
- ❖ Obutanyooma mirimu anti gyonna tusobola okufunamu ejjamba okugeza Pawulo yeefubirira ku kulima era yakufunamu.
- ❖ Okwewala okunywa ennyo omwenge ng'omusajja eyayambanga Lukoti mu nnimiro bwe yagunywanga.
- ❖ Okufuba okweyambisa ennima ey'ekikugu nga Pawulo bwe yakola

- ❖ Abayizi bayiga okwewala okufuna emikwano awamu n'ebibinja ebitazimba anti biyinza okubalemesa emisomo gyabwe nga Pawulo bwe yali alemereddwa.
- ❖ Abazadde bayiga okufaayo awamu n'okulabirira Abaana baabwe nga nnyina Lukoti bweyakola.
- ❖ Okwewala okutwala ebitali byaffe nga Pawulo ne banne bwe baawanula emiyembe ate enjuki ziryoze zibalume.
- ❖ Tuyiga okukwatanga obudde mu byonna bye tukola nga Pawulo bweyakolanga ng'agenda ku ssomero.

KASWA KYALI OKUSINZIIRA KU LUGERO

Bulijjo omuwandiisi by'awanndiika bitwoleka enneeyisa ye era ne kyali. Olugero omunaku kaama lutwoleka bino ku Kaswa.

- Musajja muganda okusinziira ku ngeri gye yeeyambisaamu olulimi okutuusa obubaka bwe ate n'ebyo by'awandiikako byebyo ebisangibwa mu Buganda.
- Mwana nzaalwa y'e Mityana anti atumenyera bulungi ebyalo ebisinga obungi nga biri Mityana ate n'engeri gy'abinnyonnyolamu eraga nti gy'azaalwa okugeza Makonzi, Kassanda, Bukuya

- Mukulu mu myaka kubanga ebimu ku bintu by'awandiikako byaliwo dda okugeza okumaala obusa mu bibiina, okutambula enjendo empanvu.
- Musajja munnabyabuwangwa anti atuwandiikira ku buwangwa bw'Abaganda okugeza emizizo n'okuwanuuza, emizannyo
- Musomesa okusinziira ku ngeri gyatuzimbiramu obulamu bw'essomero awamu n'enneeyisa y'abayizi okugeza abamu okujeemesa abalala
- Mulimi kino kyeyolekera engeri gyatulagamu Pawulo ng'alima ppamba ate n'engeri gyannyonnyola etulaga nga mukugu mu kulima.
- Mufumbo bwatwoleka obulungi obufumbo bwa Pawulo ne mukyala we n'engeri gye bakakkalabyamu emirimu awaka.
- Musajja mukulisitaayo anti asobola okuwandiika ebikwatagana ku ddiini okugeza okumala omusomo.
- Musajja muyivu anti asobola okuwandiika ku nifa ku ssomero ekiraga nti yabiyitamu era abimanyi bulungi.
- Musajja yasoma ssaayansi okusinziira bw'atulaga Pawulo ng'alima naye nga yeeyambisa ssaayansi okusimba n'okulabirira ebirime bye.
- Yafiirwako kitaawe (mulekwa) bw'ayita mu Lukoti n'alaga nti nnyina nga ye kitaawe.

- Yali asuziddwako ng'agenda okusoma okusinziira bwatulaga Lukoti ng'abonaabona kale nno kino kitwoleka nti embeera yagiyitamu.
- Kaswa atekwa okuba nga yali mukwasi wa budde, ate muwulize ng'akyasoma nga bwazimbiramu Lukoti.
- Yali mukulembeze okusinziira bw'atuzimbira Pawulo nga yali mukulembeze mu Kampiri ate ne Kakulu eyakulemberanga Abaana e Makonzi.

ABAGANYULWA MU KITABO OMUNAKU KAAMA

Kaswa mu kuwandiika ekitabo kye kino yawandiikira abantu ab'enjawulo era basobole okufuna obubaka obw'enjawulo era bano be bamu ku bantu b'awandiikira.

- ✓ Abazadde: bano abawandiikira bulijjo bafengayo nnyo ku baana be bazaala okubalabirira nga nnyina wa Lukoti bwe yakola.
- ✓ Abasomesa okuwuliriza abayizi baabwe ebizibu bye basanga ate era n'okumanya nti waliwo abayizi abaavu b'empisa abajeemesa abalala.
- ✓ Abayizi okubeera n'empisa ennungi ku masomero era n'okunyiikirira okusoma nga Pawulo bwe yakola.

- ✓ Abasuza Abaana bebatazaala bano abakubiriza obutavuma awamu n'okukambuwalira Abaana bano anti kibamalamu omutima ogusoma.
- ✓ Abaana abato: okubeera abawulize eri bakadde baabwe nga Pawulo bwe yali.
- ✓ Abakyala; okwewala okubeera ba nnaluwali ewaka awamu n'okufuga abaami nga muka mukama wa Pawulo bwe yali.
- ✓ Abaami: abawandiikira bulijjo babeerenga bakozi nga Pawulo bwe yali ate era beewale okunyoomebwa abakyala nga mukama wa Pawulo bwe yali.
- ✓ Abapakasi: beewale okutamiira awamu n'okunywa buli kasente ke baba bakoze.
- ✓ Abalyoyi bemyoyo (Bannaddiini): balafubane nnyo ku gwokulyowa emyoyo awamu n'okuyigiriza emitito eddiini nga Pawulo ne banne bwe baabayigiriza.
- ✓ Abalimi: bafube nnyo okulabirira ennimiro zaabwe awamu n'okweyambisa amagezi ag'ekikugu.
- ✓ Abafumbo: Bano bayige okwagalana awamu n'okutesagana mu maka nga bwe gwali mu maka ga Pawulo anti temwali nnyombo.

EBYOB UWANGWA EBIRI MU KATABO OMUNAKU KAAMA

Kaswa musajja munnabyabuwangwa era bwe yali awandiika ekitabo kye kino ebyobuwangwa teyabisuula muguluka era bino bye bimu ku byobuwangwa by'awandiikako.

- Awandiika ku mirimu gy'Abaganda okugeza oklima awamu n'okulunda anti bino Pawulo yabikolanga.
- Obufumbo Kaswa atuwandiikira ku bufumbo okugeza obwa Pawulo ne mukyalawe ko n'obwamu kama wa Pawulo Lukoti.
- Emmere enjanda nayo Kaswa agyogerako okugeza muka Pawulo yalimanga emmere enjanda nga endaggu, balugu, nandigoya.
- Emizannyo gy'Abaganda naddala egizannyibwa abato okugeza embiriza, kibugga, katambaala.
- Emizizo n'okuwanuuzza okugeza bwosanga embwa ng'ogenda ku lugendo kiba kisiraani.
- Enzijanjababa awamu n'enkozesa y'eddagala egganda okugeza Pawulo enjuki bwe zaamuluma baamujjanjababa.
- Enkozesa y'olulimi anti omuwandiisi yeeyambisa ebisoko awamu n'engeri so nga bino biri mu buwangwa bwa Baganda.
- Enkuza n'enjunjula y'abaana okugeza ku ssomero Pawulo gye yasomera baafubanga nnyo okugunjula Abaana era olumu baabakubangamu.

- Obukulu bw'enjanda buno nabwo Kaswa abuwandiise bwatulaze nnyina wa Pawulo omuto bweyajja okubakyalira era n'agamba nti Pawulo atandike okugenda okusoma.
- Obufuzi anti awandiika mu masaza awamu n'amagombolola okugeza Ssinga.
- Empisa ezoobuntubulamu.
- Obukulu bw'omuliraano.
- Entuuma y'amannya ng'osinziira ku nneeyisa y'omuntu ng'abayizi bwe baatumanga bannaabwe.

ENGERI KASWA GYEYEEYAMBISIZZA OLULIMI

Kaswa yeeyambisa olulimi olw'enjawulo okusobola okutuusa obubaka bwe eri omusomi we era luno lwe lumu ku lulimi lwe yeeyambisa.

- Olulimi ol'okungulu luno Kaswa lwasinga okweyambisa anti lwe lwo olwabulijjo olutegeerwa buli musomi.
- Olulimi olwebuziba luno alweyambisa ng'ateekamu ebisoko awamu n'engeri ebyongerero okufuula olugero lwe olunyuvu okugeza omunaku kaama, atannayitaayita.
- Kaswa yeeyambisa olulimi olusaasira okugeza nga mukwano gwa nnyina gye yasula lwe yeeyambisa ng'amusaasira okutambula ekiro n'okukubwa enkuba.

- Yeeyambisa olulimi olunnyonnyozi okuggyayo obubaka okugeza atunnyonnyola bulungi engeri ebifo bye bayitamu okugenda e Makonzi bwe byali bifaanana awamu.
- Olulimi olugerageranya ng'alweyambisa nga Pawulo alumiddwa enjuki bwe yali afaanana.
- Olulimi oluvumi ng'olwo mukamukama wa Pawulo lwe yeeyambisa ng'alumiddwa enjuki.
- Olulimi olukiina luno nalwo lweyambisibwanga nnyo mukyala Pawulo gye yasulanga.
- Olulimi olubuulirira okugeza omusomesa lweyakozesanga eri Pawulo ng'agenze ne mukamawe ku ssomero.
- Olulimi olukuba ebifaananyi luno omuwandiisi alweyambisa bwatulaga Pawulo ng'addayo ewa nnyina ng'obudde buzibye ate nga n'enkuba etandise okutonnya.
- Olulimi olukuba akasonso ng'omukyala eyali asuza Pawulo lwe yeeyambisa nga bagambye mukama we nti Pawulo yali takyatuuka ku ssomero.

OMUGANDA N'ENSWA

Akatabo kano kakwata ku kitonde ekiyitibwa enswa era nga Kaswa mu kitabo kye kino atulaga akawonvu n'akagga ku nswa. Akatabo kasooka kufulumu mu 1960 era okuva olwo yagenda ayongera okukalongoosaamu era n'okufulumya mu myaka emirala egy'enjawulo.

Ku ddiba ly'akatabo kuliko ekifaananyi ky'omussi
w'enswa era alabika nti asse nnyingi okusinziira ku ttu.
Akatabo kalimu ebitundu bibiri

- (i) Ebikwata ku nswa okutwalira awamu
- (ii) Ekiraga ebika by'obutiko

KASWA BY'AWANDIIKAKO MU KITABO KYE

Kaswa awandiika ku bintu eby'enjawulo mu kitabo kye
kino naye nga byonna byetooloola ku nswa eta bino
by'awandiika

- ❖ Ebika by'enswa n'eby'enjawulo okugeza ennaka, ensejjere, empawu, entunda, embaala, embobya, obumpoowoko.
- ❖ Engeri enswa gye zittibwa okugeza ezimu bazibikka ate endala tezibikkibwa okugeza embobya.
- ❖ Enjawulo wakati w'enswa ez'enjawulo ezimu ziba nnene okusinga ku ndala.
- ❖ Essaawa oba obudde mwe zibuukira okugeza ensejjere zibuuka kiro mu ttumbi, ennaka misana ate embobya kawungeezi.
- ❖ Emigaso gy'enswa okugeza ziriibwa ng'era ziyamba mu kumala ebibamba naddala ennaka.
- ❖ Obutiko obuva ku nswa n'obulala okugeza obubaala, obusejjere, obutundatunda

- ❖ Akabi k'enswa okugeza enkuyege ziry a ebirime, zoonoona ennyumba anti ziry a emit
- ❖ Abalabe b'enswa okugeza obuwuka obuyitibwa nnabe, ebisolo ebifukula ebiswa, ebinyonyi.
- ❖ Emmere y'enswa
- ❖ Ebika by'enswa n'amannya gaazo aga ssaayansi okugeza
 - Ennaka- *Pseudacanthotermis militaris*
 - Embaala- *Odonthotermis badius*
- ❖ Emizizo gy'enswa okugeza omuntu aba akuba enswa (ppereketya) tabuuzibwa.
- ❖ Ebisangibwa mu kiswa okugeza ebisenge omubeera enswa ento, omuterekebwa emmere, omusangibwa entenga. Ekisenge kya Nnamunswa awamu n'oluswa olusajja
- ❖ Obugundiivu bw'enswa

OBUKUGU BW'OMUWANDIISI MU KITABO

- Ekitabo akiwadde omutwe ogutuukira ku ebyo by'awandiikako "Omuganda n'enswa"
- Atusiigidde ebifaananyi ku ddiba ne munda mu kitabo ebiyamba omusomi okutegeera obulungi.
- Atunnyonnyola ebigambo ebirabika nga bizibu buli waaba abikozeseza.
- Yeeyambisa ku lulimi lwa ssaayansi okwongera okuggyayo obubaka ku ebyo by'ayogera.

- Awandiika ku bintu ebiri mu bulamu obwa bulijjo okugeza okutta enswa, obutiko.
- Yeeyambisa olulimi olunnyonnyozi oluyamba omusomi okufuna obubaka okugeza annyonyola buli kika kya nswa.

EMIGASO GY'ENSWA NGA KASWA BWAGIRAZE

Kaswa atwolese bulungi obukulu bw'enswa mu Buganda era nga gino gye gimu ku migaso gy'enswa

- Okuwa omusolo anti yatwalanga omutwalo gw'enswa enkalu okuwa omusolo.
- Okusasula omukazi bannannyini muwala baasalanga emitwalo gy'enswa olwo balyoke bamuwe omukazi.
- Zeeyambisibwanga mu kuzzaayo omuzigo (ng'omugole agenda okufumba)
- Mu kulagaana okugeza omuntu bwe yabanga ayagala ekintu yaddiranga emitwalo gy'enswa n'agitwala okufuna ekyo ky'ayagala.
- Zikola ng'enwa anti zikaazibwa oluusi ne ziteekebwa mu binyeebwa.
- Zivaamu ensimbi anti oyo eyabanga asse ennyingi yayinzanga okuguzaako abalala.
- Zimeza obutiko ate nga buno bweyambisibwa ng'eddagala okugeza obubaala.

- Okugaggawaza olulimi anti ezimu ku ngero n'ebisoko ziva ku nswa okugeza
“Mulyazaawo...Nnamunswa alya ku nswaze.”
- Ziyamba amazzi n'empewo okukka mu ttaka anti zikolamu amakubo ag'enjawulo.
- Ziriimu ekiriisa.
- Zikola ettaka eggimu anti zirumaaluma ebisubi ne zibigatta mu ttaka kino ne kiyamba okuligimusa.
- Zisomebwako era bannassaayansi zibayamba mukunoonyereza kwabwe.
- Ziriko emizizo egy'enjawulo.

EMIZIZO EGIKWATA KU NSWA N'OBUTIKO

- Enswa esooka okubuuka tebagirya.
- Abaana abato tebasemberera bituli bibeera ku mbaala.
- Bwoba ng'otta enswa naddala ekiro kya muzizo okwetoolola emmanju w'ekiswa.
- Buli lw'omala okutta enswa ensejjere mu nvubo olekamu enswa.
- Bw'oyingira ng'omaze okutta enswa ekiro todda bweru.
- Obutiko obubaala omuntu bw'abuggya n'abufumba tassaamu munnyo nga buli ku masiga.
- Ekibaala n'obusejjere tebukkirizibwa bantu b'amaka gamu.

- Abassi b'ensejjere tebayitanjana mannya nga bali ku ttale.
- Omuntu ng'awewa enswa gy'aba atunudde tewatuulwa muntu naddala Abaana abato anti bwe babawewerako ebyoya nga baba ba mululu nnyo.
- Ku lwaniko lw'enswa tebaliirako nswa mbu bw'aliira kuli enswa tezikala.
- Omugano bwe gubaawo tebafumba ntula ku mmere anti alidde entula bw'abuuka enswa eseeteera.
- Omukubi w'enswa ennaka bwazituusa ewaka ateeddwa okugabirako ab'omuliraano n'abo baaba asanze.
- Omuntu anaakuba enswa ennaka tabuulirako muntu yenna bw'akikola enswa eyo tebuuka.

KASWA B'AWANDIIKIRA MU KITABO KYE

Abantu bangi ate ab'enjawulo abaganyulwa mu katabo ka Kaswa kano ak'omuganda n'enswa era nga be bano

- ❖ Abassi b'enswa bano abayamba okumanya engeri enswa gye zittibwamu awamu n'ebifo gye zisangibwa n'obudde mwe zibuukira.
- ❖ Abasomesa ababikkulira ebika by'enswa awamu n'ebintu eby'enjawulo ebikwata ku nswa ne basobola okuzisomesa Abaana.
- ❖ Abanoonyereza naddala ku biwuka abayamba nnyo okufuna bwino omutuufu akwata ku nswa.

- ❖ Bannabyabuwangwa ayongera okubamanyisa ku buwangwa bw'enswa awamu n'ebyobuwangwa eby'enjawulo ebyetooloola ku nswa.
- ❖ Abazadde ayongera okubannyonnyola obukulu bw'enswa eri Abaana baabwe anti mulimu ekiriisa (proteins) ekiyamba Abaana.
- ❖ Abayizi bongera okumanya ku biwata ku nswa n'eky'obuwangwa eky'okutta enswa okutwalira awamu.
- ❖ Abaana abato bayiga ebika awamu n'emigaso gy'enswa ko n'emizizo egiyinza okubaviiramu obuzibu.
- ❖ Banna ssaayansi bongera okumanya ebikwata ku nswa awamu n'okunnyonnyoka ebika by'enswa anti Kaswa yeeyambisa olulimi lwa ssaayansi.
- ❖ Abakola ku buttoned bw'ensi bano bongera okuyiga omugaso awamu n'obulabe bw'enswa eri obutonde bw'ensi.

KASWA BY'AWANDIIKA KU BUTIKO

Kaswa takomye kulombojja ku nswa zokka wabula awandiise ne ku butiko anti obusinga buva mu nswa era bino by'abuwandiiseeko.

- Ebika by'obutiko eby'enjawulo okugez obubaala, obusejjere, obunakanaka, kijjanamazzi, ndyekuyamukungu
- Atulaze enswa ez'enjawulo obutiko buno mwe buva okugeza
 - Ennaka – obunakanaka
 - Embaala – obubaala
 - Ensejjere – obusejjere
- Ebifo obutiko buno gye busangibwa anti obusinga obungi bumeru mu bifo enswa ezo mwe zibuuka (ku biswa)
- Endabika y'obutiko buno.
- Amasaza omusinga okumera obutiko buno okugeza obunakanaka businga Bulemeezi ne Ssinga.
- Ayawula obutiko obuliibwa n'obutaliibwa.
- Emigaso gy'obutiko okugeza buliibwa ng'enwa ate obulala bweyambisibwa ng'eddagala.
- Emizizo egigendera ku butiko okugeza obubaala tebuggyibwa bantu ba munju emu.
- Olulimi olugendera ku butiko.
- Engeri gye bumeru.
- Entereka y'obutiko okugeza obubaala bukazibwa oluvannyuma ne busibibwa amatu ne buwanikibwa.

Kaswa omussi w'enswa amunogera ekikolo n'eddagala. Nnyonnyola engeri gy'akolamu kino

- Amulaga ebika by'enswa ez'enjawulo
- Amulaga engeri enswa ez'enjawulo gye zittibwamu
- Amulaga ebintu eby'enjawulo ebikozesebwa mu kutta enswa okugeza emimuli.
- Amulaga obubonero obulaga nti ddala enswa esaze (enaabuuka)
- Amulaga obudde awamu n'essaawa enswa mwe zibuukira
- Amulaga enswa zino gye zisangibwa anti ezimu zibeera mu bisenyi.
- Amulaga emizizo egiremesa enswa okubuuka okugeza okubuulira ku muntu nti on'okuba enswa.
- Amulaga amagezi g'okutta enswa ng'ozagadde okugeza okuzikuba ppereketya.
- Amulaga engeri gy'alongosaamu enswa okuzirya.
- Amulaga engeri gy'aterekamu enswa okugeza okussa mu bita ne ziwanyikibwa ku kibanyo.
- Amulaga olulimi lw'enswa mu kuzitta okugeza abansi b'ensejjere tebayitanjira mannya ku biswa.
- Amulaga emigaso gy'enswa.
- Amulaga obulabe ku nswa.

Nnyonnyola engeri Kaswa gye yalwana okugoba obwavu mu nsi ye

 Asomesezza abantu okuwandiika ebitabo.

- ✚ Akubiriza abantu okunoonyereza ku bintu ebitali bimu anti naye yali munoonyereza.
- ✚ Abantu bangi baamuyigirako emirimu gye naddala ogw'obuwandiisi awamu n'olulimi ne kibayamba okuva mu bwavu.
- ✚ Asomesezza Abaana mu masomero ag'enjawulo ekibayambye okufuna emirimu.
- ✚ Asomesezza amasomo ga ssaayansi agayambye abantu okwekulaakulanya.
- ✚ Yaliko ku lukiiko lw'abazadde ku masomero era n'awabula amasomero gano ekyagayamba okukulaakulana okugeza Kiyinda.
- ✚ Asomesezza ku mirimu egy'enjawulo n'engeri gye gikolebwamu okugeza okutta enswa, okulima n'okuyigga.
- ✚ Kaswa yawanga abantu emirimu mu nnimiro ze ekyabayamba okwekulaakulanya.
- ✚ Asomesa obwegassi n'okukolagana n'abalala.
- ✚ Asomesezza abantu obunyiikivu ku mirimu.
- ✚ Asomesezza abantu okuwandiika ebitabo anti yakulirako ekibiina kya bawandiisi b'ebitabo mu Mubende.

OBULAMU BWA KASWA OKUTWALIRA AWAMU

- ❖ Yazaalibwa mu 1942 e Myanzi mu Mubende.

- ❖ Yatendekebwa mu science, amawulire n'okuwandiika ebitabo.
- ❖ Yali mukulembeze w'abantu awamu n'ebibiina.
- ❖ Yeetabanga butereevu mu buwangwa bwe.
- ❖ Yali muganda
- ❖ Yali muzadde
- ❖ Yatambula mu nsi ez'enjawulo
- ❖ Yali musomesa
- ❖ Yali mukugu mu kuwandiika ebitabo n'amawulire
- ❖ Yali musajja mulimi
- ❖ Yali mukozi nnyo
- ❖ Yali mukulisitaayo
- ❖ Musajja munoonyereza
- ❖ Yali musajja muyizzi
- ❖ Yali mussi wa nswa
- ❖ Yakuzibwako abantu abatamuzaala.

EBISOKO N'AMAKULU GAABYO

1. Okutta eddya- kwekulwa ennyo mu bufumbo.
2. Okufumba kafu- kufumba mmere etamala bantu ate oluusi nga weeri.
3. Okuvuma omugole- kwe kubuulirira omugole ng'agenda okufumbirwa.
4. Okusala enju ekisasi- kwe kuzza omuzigo oba omugole okufumba.
5. Okufumba banaagenda ddi?- kufumba lukobo.

6. Okufumba banadda ddi?- kufumba lukobo.
7. Okufumba luku lutokota- kufumba nga toyanguwa.
8. Okujja omukono mu ngabo- kufa naddala okwa Kabaka.
9. Okukisa omukono- kufa naddala okwa Kabaka.
10. Okuzaawa- kufa naddala okwa Kabaka.
11. Okubula- kufa naddala okwa Kabaka.
12. Okulumisa ekivu- kutta muntu na mmundu.
13. Okwebakira eringi- kufa.
14. Okukkirira e zzirakumwa- kufa
15. Okugenda ewa Ssenkaaba- kufa
16. Okugenda ewa Walumbe- kufa
17. Okusimbayo ekitooke- okulwala ennyo oluvannyuma n'ossuuka.
18. Okwesimba jjaali ng'omusezi alya amenvu- kwesimba mu ngeri etali yabuvunaanyizibwa ng'erimu n'obujoozi.
19. Omusango okuguwuuta obuva- kugusinga.
20. Omusango okukukka mu vvi- kukusinga.
21. Okugenda mu mbuzi ekogga- kusibwa mu kkomera.
22. Okutemeza emabega w'emitayimbwa- kusibwa mu kkomera.
23. Okukongojja omumbejja Nnamaalwa- kunywa mwenge.

24. Okukongojja omulangira ssegamwenge-
kunywa mwenge.
25. Okuba Nnanjwenge- kuba ng'otamiira nnyo.
26. Okugangayira- kwe kunywa n'oyitiriza.
27. Okunywa entabaaza bakadde- kunywa
mwenge(walagi)
28. Okuwunya mu ndeku- kunywa mwenge.
29. Okunywa ogutateeka- kunyiiga/ kusunguwala
(butatereera ng'otamidde)
30. Okunywa enkangaali- okunywa omwenge.
31. Okunywa akakongolazziga- kunywa mwenge.
32. Okwesiwa amagengere- kunywa mwenge.
33. Okufuweeta ebbidde- kunywa mwenge.
34. Okwebikka amazzi- kunywa mwenge.
35. Okunywa amapiri- kunywa mwenge.
36. Okua Waddanga- kuba ng'onywa nnyo
omwenge.
37. Omuntu okubeera ng'atudde ku lukato- kwe
kubeera mu bizibu ebingi ennyo.
38. Okulekamu omuntu effumu- kuteeka muntu
ku bunkenke naddala ng'obadde omunyyumiza
n'obikomya awo.
39. Okwekuulira akabazzi ku kugulu- kwereetera
mutawaana.
40. Omuntu okuba ng'ali ku musa gwa jjirita-
kubeera ku kalebwerebwe k'ebizibu.

41. Okukutuka obuyiso obutadda mu ssasa-
kwonoonekera ddala/ kufa.
42. Okuleerula ennyindo ng'emivubo gy'abaweesi-
kuzigaziya nnyo.
43. Okuggya omuntu omukono mu kibya- kwe
kumusubya ekirungi ky'abadde y'akafuna.
44. Okuyita ku lugwanyu- kwe kuwonera awatono
okugwa mu buzibu.
45. Okugwa mu kitimba- okugwa mu katego
akaakutegeddwa.
46. Okuba nga k'ogoba kaliibwa- kwe kuba
n'essuubi mu ky'okola.
47. Okukwata ensolo ku bwoya- okuba n'essuubi
eddene.
48. Okulekamu omuntu effumu- kuleka muntu mu
lusuubo/ nga tamatidde.
49. Okwesunga omukira gw'akasolo akatannafa-
kubera n'essuubi eringi mu kintu kyotannaba
kufuna.
50. Okugenda nga Nnabugi si mufungize-
okugenda amangu nga teweeteeseteese.
51. Okwambalira ku mugongo ng'enswa- kwe
kugenda awatali kwekunya.
52. Omuntu okuba omugayaavu ng'eky'ennyanja-
kuba mugayaavu nnyo.
53. Okuyisaamu omuntu agengege- kumunyooma.

54. Okwetala nkejje ku butta- kukola kintu nga wessa mu kifo ky'otali.
55. Okugoba obumale- kutuuka.
56. Okuba kagumba weegoge- kuba wa mutawaana.
57. Okuzza ogwa Nnaggomola- kuzza musango munene nnyo.
58. Okulya ng'eyasimattuka Kkunsa- kulya nnyo.
59. Okutema ku lw'e Nnamuganga- kukola kintu ekizibu ennyo.
60. Okuba omutaka ow'essambwe (Naabugwamu)- kugwa mu mbooji ezitakukwatako.
61. Okuba omutaka ow'e Ddambwe (Kiggala)- kuba nga towulira bulungi.
62. Kyendabye nnakiraba ku mbaga ya Majanja- ekinyumu okuba ekiyitirivu.
63. Okwesuulirayo ogwa Nnaggamba- obutafaayo ku kyoteekwa okukola.
64. Okuwerekera mpinga mu kibira- kwereetera mitawaana.
65. Okuzza ogwa Nnamunkululu- kuzza musango munene.
66. Ekintu okukwata e Bule n'e Bweya- kuba kigazi oba kiwanvu.
67. Okufuuka ogw'eKanyanya (omusu)- kugenda ng'ogenderedde kudda ate n'oyitirayo.

68. Okukwatira Ssebatta ensawo- kwereetera mitawaana.
69. Okwogera olwa Ssenkoole- okwogera ebintu ebyengeri emu ate nga tebikutuka.
70. Okukwata ku ke Wamala- kulya mmere nga ya matooke.
71. Okuba balwegiire ng'ensimbi egula muwogo- kugula oba kukola kintu ate ne kikuviiramu omutawaana.
72. Okuzannya n'owebiti- okukola ekintu ekikwanguyira.
73. Si mulungi mulwadde (Munnyango)- oyo aba mulungi nnyo.
74. Okubeera ow'olugambo ng'enseenene- butasirikira kigambo kyonna ky'owulidde.
75. Okwebaka Bukeerere tebuzindwa- okwebaka ennyo n'otazuukuka mangu.
76. Okuyita Ttembo- kugwa ddalu.
77. Okukuba ey'abageye- obutatereera mu kifo
78. Ekintu okuba nga kifumba Mutuku- kiyitirivu mu kunyuma.
79. Okuteeka nga ga Lubigi- kwewombeeka.
80. Okunoonya ekigulira Magala eddiba- kunoonya nsimbi/ ssente.

81. Okukoowa nga banyaga- okuggwaamu
amaanyi ng'obadde onootera okuwangula oba
okumaliriza.
82. Eyamwalula esiridde- kuggirwa mitawaana
oba bizibu.
83. Ebintu okuba akafukunya akaagula Mukono-
kubeera bingi.
84. Okuba olwa mannyowenu- bintu kuba bya
kusaaga oba bya lusaago.
85. Okwesiba kinnaggayaaza- kwesiba bulungi
ggomesi n'e Kitambaala.
86. Okuwona Mayanja ow'olusenke- kuwona kabi
ak'amaanyi.
87. Okuyita ssikaala e Buddo- kwesiima.
88. Okuyimbya endubaale- kwe kubonyabonya.
89. Okukuuma olubugo nga lubaale mubbe-
kubeera nga ky'osuubira okubaawo b'akitwala dda.
90. Kulwa Buddu kulwala musujja- kulwawo
kukola kintu ekyetaagisa amangu ate n'ofuna
obuzibu.
91. Okukuza ez'okumagi- kuba ng'okyaali munafu
olw'obulwadde/ bukadde
92. Olumbe okukunyiga ekitooliro- bulwadde
kukuluma nnyo.
93. Okulya eggi okwesubya omuwuula- kwefiiriza
olw'okupapa.

94. Okutunula ebiroliro ng'enkoko ebiika awali embwa- kutunula mu ngeri ya bweraliikirivu.
95. Okuvaabira ng'alya eggi- kulya nga tososola.
96. Okukwata enkoko omumwa- kukeera nnyo.
97. Okuba nkeesa lukya ng'enkoko y'omutamiivu- kubeera mweralikirivu buli kiseera.
98. Okulya empanga- kuba muwanguzi asooka.
99. Okumaamira ag'obutembetembe- okutuula n'otovaawo.
100. Okwewaayo

ENGERO awamu n'ENJOGERA

AGAMU KU MANNYA AGATUUMIBWA MU BUGANDA NAYE NGA GASIBUKA MU NGERO

1. **Bakusaggira** (bakusaggira okolola, nti ak'obugoba k'oyagala?)
2. **Basajjamivule/ Mivule** (giwaatula ne giggumiza)
3. **Basajjassubi** (lisiba linnaalyo)
4. **Bazibumbira** (kwatika ne zigumira mu kyokero)
5. **Birungi** (tebikke mirembe/bifiira munda)
6. **Boogere** (balikoowa)
7. **Gayita** (ku kibi ne gaseka)
8. **Kaggwe** (ensonyi, ng'omukazi awoza ne bba)
9. **Kikonyogo** (baakikasukira kulaalira kidda na birimba)
10. **Kiriggwajjo** (tekikuggyaako munno)

11. **Kirimuttu** (kimanyibwa nnyinikyo)
12. **Kyagaba** (tasaaga, mwana w'e Kasagga)
13. **Kyaterekera** (omunaku tekitera kuvunda)
14. **Kyamumi** (okiriira ku mwana)
15. **Kyazze** (tekizzikaayo)
16. **Kyewalyanga** (bw'olaba ennaku olekayo)
17. **Lukka** (ennyannja, teruleka nkanga)
18. **Mayanja** (assa bigere, ng'omutwe guli Sseguku)
19. **Mpungu** (kkubira bali)
20. **Namugenyi** (mubi, asuza omulungi enjala)
21. **Nnyanja** (eradde tebulako jjengo)
22. **Nnyonyintono** (yeekemba byoya)
23. **Ntambaazi** (ya kinyomo, erinnya omuti nga yeetisse)
24. **Nvannungi** (tezirwa kugaga)
25. **Ssajjabbi** (tiribulwa kye lisiimwako)
26. **Ssebaana** (bangi sikubula alya njoma)
27. **Ssebabbi** (tibazza mwoyo)
28. **Ssebadduka** (ssebaddukanya musibe nga naye aweevuuma)
29. **Ssebaggala** (miryango, ne beerabira emyagaanya)
30. **Ssebalamu** (tebeesigwa)
31. **Ssebugenyi** (bwa nsanafu, gwe zizinda teyeebaka)
32. **Ssebuguzi** (bwa nnume, tebubulako nteera)
33. **Ssebunnya** (bwa musota tebusongwamu lunwe)
34. **Ssebuufu** (bwango tebusaalimbibwamu mbwa)
35. **Ssebwato** (bumanyibwa mugolomozi)
36. **Ssekirembwe/ Kitaakule** (kizimba mu lumuli)
37. **Ssekiti** (kya muwogo gyokisuula gye kimerera)

38. **Ssemanda** (gamenya embazzi ne gayunga)
39. **Ssemwezi** (gwaka nga musana, kaakiro tabulamu)
40. **Ssenyama** (mbi, ekira amaluma)
41. **Ssentamu** (nkadde togiteresa munno)
42. **Wavamunno** (tewadda munno)
43. **Zikusooka** (nezitakuva nnyuma)
44. **Zinunula** (omunaku katonda azitunga kiro)

EZIMU KU NGERO EZIRIMU OKUJEREGEREZA

1. Avulubanye ng'ekibe ekiyonsa okwenkuba
2. Atunula kaliroliro ng'enkoko ebiika enkoto
3. Atunula kiziimuiziimu omugole kyatunuulira
ettooke etto
4. Ekifuba kimwereeze ng'ekoko entunge ku luti
5. Ennyindo zaamuleeruka ng'emivubo gy'abaweesi
6. Akanula amaaso ng'ente esala ezzike
7. Yeeraga ng'akabeere ka Adam
8. Atambula sserebu ng'eyakwana ogw'okumpi
9. Yeetiruula nga Nnakyeyombekedde akuba embaala
10. Yeekuteera ng'ayalira atajja
11. Agabattukana ng'eddene erigwa
12. Atunula kibijigiri ng'omubi asuna endongo
13. Atunula kibijigiri ng'omubi adduka enkuba
14. Atunula kibijigiri ng'omubi awunyamu
kaleega
15. Asinika ebinnyo ng'ayita Hajji
16. Ayasama ng'ayita ana
17. Atitibana ng'atuga omulalu
18. Baalunaayiza ng'akaliga akaliira mu nte

19. Kagubiiru ng'omutwe gw'omunafu, gugenda
mu nku gudda na matooke
20. Abuuzabuza ng'owekiwałaata atudde mu
mulyango
21. Atetenkanya ng'owamalibu alya ensujju
22. Yeekoloza ng'owekifuba atakkuse lumonde
23. Yeeyogeza ng'olwanobako nti bwe baba
bannona baleete omwenge gyoli bwe baali
bakutwala baatwala mazzi
24. Weewoomya ng'omulungi akomba ensaka, nti
tensiige!
25. Weewulira nga kassukussuku, kajjira mu
kibondo ate keetikka ssanja
26. Weewulira nga nkoko, eyagifuna akuba
nsindirwa nga yo ekuba muzinga
27. Weewanise ng'akabiika mu nkanaga
28. Weewanise ng'owekiwaama azaalira mu
Bayima
29. Weetemaatema ng'omusawo omuwuulu, nti
ejjembe lyange lifunyisa abakazi n'ente`
30. Osereggana ng'eyakwana ogw'okumpi
31. Oseya ng'engalabi y'ekyengera
32. Ositunkana ng'atudde mu kya nnyinimu
33. Osagasaggana ng'atudde mu kya nnyinimu
34. Osagasaggana ng'akabiriiti akatooleeko
35. Ositunkana ng'obugenyi obuliko embwa
36. Ositunkana ng'omugenyi atakkuse nti bagundi
kangende mbalabire ddala

37. Osolobeza wa ebigenda ekiro? Ob'oli awo nga
ne Kangaawo yeetikka
38. Osse aga naga ng'agula omugumba omunafu
39. Osse aga naga wambwa ge yatta e Bulugu
40. Osuddeyo gwa Nnaggamba eyaleka omugole
ku kkubo n'agenda mu ntujjo
41. Osuddeyo gwa Nnaggamba ng'eyakasibira e
Mbaale
42. Otabaala ng'alekerera afuluuta n'asoya enju
43. Otangaala nga muya ogutasse
44. Otangaalirira ng'azadde ekifudde
45. Otawaana ng'envi, gwe zaasooka tizinnamutta,
nga zikwata omulala
46. Otengejja ng'asaba oluwanga obulamu
47. Otitibana ng'obusajja bw'e Bulemeezi
48. Otongojjera ng'amenvu agafudde
49. Otontomereza ng'eyanyaga ente emu nti
Kabaka y'ankongoola nti yakutemeddeko omukira?
50. Otudde olubuti ng'omubi atudde mu balungi
51. Otudde ttereere ng'ennyindo y'ente eriira mu
nti n'ebulako enkovu
52. Otuula buli kafo ng'enkejje eri munnyu
53. Otunula bakimpe nkirye ng'abali mu mulyango
tibakyagala
54. Otunula bijiijidde ng'embuzi ekaabira
amalagala
55. Otunula enkaliriza(enkakaba) ng'alagirira
omusota

56. Otunula enkaliriza ng'ejjanzi eriruma ekitooke
57. Otunula gamyansa ng'omufumbo Amira
agookya
58. Otunula kaliisoliiso ng'enkoko ebiika ali
embwa
59. Otunula katubidde ng'owekirevu agegezza
60. Otunula kirungube ng'embuzi eyali ekulabye
tejja kukulamusa
61. Otunula kirungube ng'esswera ekkulu
62. Otunula kiwalangulo ng'essonko ly'ekkovu
63. Otunula kizinzibadde ng'embwa egenda
n'abazinzi
64. Otunula minwe ng'embwa erwazizza ginnaayo
65. Otunula muloolo ng'embuzi eyali ekulabye
tejja kukubuuza
66. Otunula mpulukanya ng'owettulu alamusa
ababiri
67. Otunula mpulukanya ng'owettulu ali mu
kitimba
68. Otunula mpwangali(mbebere, nnamulanda)
ng'akaabira gwatalabako
69. Otunula mpwangali (mbebere, nnamulanda)
ng'omukulu ateetimba
70. Otunula mpwangali (mbebere, nnamulanda)
ng'omukondeere amazeewo emyungu
71. Otunula mpwangali (mbebere, nnamulanda)
ng'embwa
esudde ekyuma

- 72. Otunula nnamulanda ng'embwa
- 73. Otunze omwoyo ng'enkoko emira ensanafu
- 74. Ssengavuddemu ngazzeemu, ng'awasa
omugumba omunafu

ENGERO

A

- 1. Atannasesema: ye yeetenda okugonza.
- 2. Atannayita: y'atenda nnyina obufumbi. (okufumba)
- 3. Atannaziraba: y'asekerera ajeera. (ennaku)
- 4. Atasaba taweebwa: enkoko oluba okunywa amazzi
ng'eralamira waggulu.
- 5. Ataasa omuto akambe: amuwa kati.
- 6. Atasaasira mwavu: ageya mugeye.
- 7. Atasasula mabanja: (1) amaaso aganaabira mu
nsiko.
- 8. Atasasula mabanja: (2) abanjirwa mu kikunta.
- 9. Atasenza bantu: bamuwa ddagala alyoke asenze.
- 10. Atasenza: omusu sigulya mwami.
- 11. Atatya musajja munne: tawangaala.
- 12. Atava ku mbuga: bamuwa omusibe atalina
muguwa.
- 13. Atava ku mulungi: afa awoza.
- 14. Atava ku nnyama: asala eddiba
- 15. Ataawone bwavu: (1) agula wa mutunda-
bikadde.

16. Ataawone bwavu: (2)asuubula magi.
17. Atawulidde: taloopu mbuga.
18. Atayombera mukwano: nga munne tamwagala.
19. Atazimbira muzinge: alirya w'ekyalo (akaalo)
20. Atazimbye ku luzzi: emmere alya lwa ggulo.
21. Atazze mbwa ye kumpi: nti eyange eyigga
n'ekiro.
22. Atega akwasa: teyeekaanya kulambula.
23. Atega emingi: atega ategulula (tanyaata)
24. Atega ogumu: taliira. (omutege)
25. Ate tuwakanire ebaagwa? Nti munda mulimu
ento? Tulinde tunaalaba.
26. Atta ekizigo: asooba
27. Atta munne: gwe batta.
28. Atuuga akatale: tabalirira balema.
29. Atuli mu ttaano: ekkumi likwata mpaawo.
30. Atuma omukulu: tamagamaga.
31. Atunda ayolesa: y'atera okumaza (okumalawo)
32. Atunda omutwe gw'ente: amala kunyiga ku
gugwe.
33. Atwalira nnyina: talemererwa.
34. Atya omusana: talya bwami.
35. Avaawo asigira: (1) ejjenje lisigira nnabbubi;
nti balintwala ogw'obulanzi, osigalanga ku baana.
36. Avaawo asigira: (2) enkoko esigira wakasanke.

37. Avaawo asigira: (3) kabootongo asigira ennungu n'ebikaata.
38. Avaawo asigira: (4) omuliro gusigira evvu.
39. Avaawo asigira: (5) omwezi gusigira olumuli.
40. Avuddewo kkope: ng'eddiba ly'engabi.
41. Avuga: sajja na mwana.
42. Awafa obuguzi: tewafa mukwano.
43. Awafuluma omuntu: waluluma.
44. Awagenda ekkovu: n'essonko. (we ligenda)
45. Awagenda enkumbi: tewaba wabi.
46. Awagumba ennume: n'enduusi we zibeera.
47. Awagwa ekku(etti): tiwabula kalondererwa.
48. Awagwa enkuba: (1)tewagwa njala.
49. Awagwa enkuba: (2) waagala ssooli.
50. Awagwa ekinene: watuukibwa; wakasanke mu lumbe lwa Mpanga.
51. Awakana nga muyala: nti egindi gengera; ko ye nti "nedda"
52. Awakula ennume: tewakula emu.
53. Awali akaloka: embizzi w'ezza omumwa.
54. "Awali eddibu tiwaluma": nga si ggwe balikubye.
55. Awali ensogasoga: tiwabula jjiba.
56. Awali entumwa: tewabula mulimu.
57. Awali omugenge: siwagererwa lugero.

58. Awali omulema: tewaweterwa (tewafunyirwa) lunwe.
59. Awali omumyumya: tewabula nseko.
60. Awalungi tewaba wannyu: Mujaguzo evuga n'okka e Bunyolo.
61. Awampi: walema ekkere okubuuka.
62. Awampi wazaayirwa: ennyama ku magumba ga nnyiniyo.
63. Awangadde busekuzo: ekinu kyatika.
64. Awanise: tavumagana nkenku.
65. Awasizza ekikazi ekibi: taba muwuulu.
66. Awasulwa olumu: wabalwa.
67. Awatali nnyoko: zikuluma olya. (enda)
68. Awatali waggale watiibwa: singa ensekere esula mu nnyindo.
69. Awava enju: wadda ssabo.
70. Awava munno: tewadda munno; awava okugulu, wadda muggo.
71. Awawooma enkolo: tewasigala kalu.
72. Awaayira omufu: yeeteesa.
73. Awerekera ensangi: tagya nayo; kawawa akoma (asigala) ku mulyango.
74. Awerekera ensusso: ow'obusa gy'awerekera ab'ewaabo.
75. Awoomerwa emyungu: y'agisibako empambo.

76. “Awo we nnalabira (bikoma)”: nga gwe babadde bageya atuuse.
77. Awoza eby’obulimba: awoza awakana.
78. Awujja obulamu: tassa mukono.
79. Awuliriza omubaluuzi: amannyo gajjako ebikalu.
80. Ayagala ekikyey: n’ekya munne; obeera muzibu, oyagadde omulongo, olukoba n’olusuula?
81. Ayagala obukulu: takyala.
82. Ayagala omulongo: ayagala n’olukoba.
83. Ayagala omuntu y’amunyiriza: eky’emisana kinyiriza olukokola.
84. Ayagala omusiiwuufu: y’amunyiriza.
85. Ayagala omwavu yamunyiriza: kya misana ku lukokola.
86. Ayagala okunyiriza ekyoto: aguma n’asiiwuuka ekyenyi.
87. Ayeefulukuta mu nsambu: y’aliyirira abaalyanga amakota.
88. Ayeemanyi amalwalira: takuba ngabi.
89. Ayeerondera: taba mubbi.
90. Ayeeyereza omunafu: (1) y’amulimya.
91. Ayeeyereza omunafu: (2) y’amulwanyisa.
92. Ayimbye obubi n’obukoowu: obubwa bw’asanga.
93. Ayinaayina omulogo: y’amwokesa amaduudu.

94. Ayita n'emmandwa: y'amanya ky'erya.
95. Ayitaayita: y'akubuulira kaseera; nti gindi njala nnyingi.
96. Azaala (eyeezaalira): akira atema ente.
97. Azaala: aweerera(baazaala beekolera)
98. Azaala ekibi: (1) akiwongerera.
99. Azaala ekibi: (2) alyowera (ayiira, ayirira) abases. (ekyana)
100. Azaala omubi: azaalira basesi.
101. Azaala omulalu y'amumanya: enseenene zigwa kwa kikome.
102. Azaala omwana omugagga: tamuwa lubugo.
103. Azaala ow'obuwala: azaala n'ow'obulenzi.
104. Azinira ku ntujjo: afuuyibwa mpaawo ddu.
105. Azzizza gwa Mantambuntambu

B

106. Babadde bawoza ogw'embwa: ng'endiga erinnya enju.
107. Babika anzirako: ne batabika nze.
108. Babika enjala: obajja mulawo.
109. Babikidde enfuuzi: okwennyamira.
110. Babikidde omunafu: butalima.
111. Baboola omwavu.

112. Babuulira omwana wa boowo: nga naawe omunaku owulira.
113. “Baddereeva ensimbi baziyoola mu makubo”: nti ggwe bakukwata omukono nga bayoola.
114. “Bagabega nga bagaaya?” : ng’abaguliza mubezi.
115. Baagala atabaala: tebaagala muyombi.
116. Baagala ayaze
117. Baagala mugagga
118. Baganda baamirira alidde (basanyukira alidde obwami)
119. Baganda muliro: gusula mu nju, sso nga gugikyaye.
120. Baganda nswa: yeebikka ku mabega, ng’olubuto bwereere.
121. Baagala ekkubo: baba ba maanyi; n’abaliggula.
122. Baggyewo eddiba: ennyomo zikolonge.
123. Baggyewo embuzi: batunuulire enkondo.
124. “Bagigujumbudde” : atereka ya lubiriizi.
125. Bagoba bikere: ng’eminya gijja?
126. Bagoba minya: ng’ebikere bijja bikwetenga
127. Bagobedde munya mu ssubi
128. Bagundi bakugamba: nga y’amugamba.
129. Bajula avuddewo.
130. Bakaabira mubikire: naye abakutukidde mu ngalo!

131. Babakubye mu nkaatuufu: kukongera kumwa.
(akamwano)
132. “Bakale boogere”: nga bamugambye
gw’ayagala.
133. Bakama mpisi: banyiikira.
134. Bakanaanise akaagala: muk’omubbi okuzaala
abalongo (akakomo)
135. Bakiddambye: kye kizaala eddenzi. (kikazi)
136. Bakinaanise akyagala: muk’omubbi azadde
abalongo.
137. Bakinsimba : ne sireka muwa-butwa mmere.
138. Bakiraasa: ow’embuzi alaasa ow’amaliga.
139. Bakisimba enkumbi. (ekibanja)
140. “Bakiwadde munnange”: bwe buggya.
141. Bakookolo bageyana, nti erya munnange lye
lisinga okuwunya.
142. Bakuba emyali: omubumbi n’aba mulamu
143. Bakubalira amalya: ne batakubalira mirambo.
144. Bakubanja n’otobba.
145. Bakubuulira kirya-nkolo (nkondo): obajja
mirawo!
146. Bakubuulira lw’e Mukoko: olatta (olugendo)
147. Bakubye mu kirimba: kulaba ziyidde.
148. Bakubye mu nkaatuufu: kwongera kumwa.
149. “Bakugamba”: y’akugamba.

150. Bakugoba mu nju: nti “nnaasula mu mulyango”
151. “Bakugobanga n’ojja ewaffe”: y’akuyita Lubuna-miryango.
152. Bakukiza nsumika: ebijja bituutiira.
153. Bakukyawanga: n’otogya ddogo.
154. Bakulagirira eddagala eritta engabi: oyokya binsambwe?
155. Bakulagula enfumu: ng’ogalamira?
156. Bakulamulira, nti “ka banzite”: nti emagombe eriibwa obwami (nti oagenda kumyuka kitaka?)
157. Bakuloze empyangira: kabootongo z’aloga omuluvu.
158. Bakuloze katawaano: ke baloga ow’ebbuba.
159. Bakulu babiri ab’empiiga: si kyalo.
160. Bakumba na mulamu.
161. Bakunyaga n’ente: ne batakunyaga na mukazi-muggya.
162. Bakuseera mu katale: n’oyombesa ekkubo(bakuseerera)
163. “Bakuseera”: takwazika.
164. Bakusinza nsumika: nti “ebijja bituutiira”
165. “Bakutenda”: akugabya myali.
166. “Bakuwa”: afunda ku kya ggumba.
167. Baakuwa obukulu: oliirira?
168. Bakuyisa ennyindo: oyitabya kamwa?

169. Bakuyita embuga: si buganzi.
170. Bakwanya mikka: nga makondeere.
171. Bakyaliza ntondo: ng'omusukundu.
172. Bakyassaako agange.
173. Bakyawa mwannyoko: gwe osaba kibugo?
174. Bakyewunya: ng'omufumbo alya mu baddu.
175. Balabaganako: mbwa na ngo.
176. Balambula kimeze.(ekitiko)
 177. "Baleke baggwe akanyomagano": ng'omwagalwa y'ali kungulu.
 178. "Baleke beemale eggayanjano": nga gw'ayagala y'ali kungulu.
 179. Balekere ddala: endwadde si ya kuwona.
 180. "Balenzi babawa": alya ku vviivi
 181. "Balenzi, mugawe ebyala!": nga w'atwala w'afunze. (amatooke)
 182. "Baligikuba kigo": kazzi yeerabira omuliro.
 183. "Balikomya eyo ne bazza": ye Munyolo agenda.
 184. "Balikuba kun da eridde": muk'omubbi talamula bba (talabula)
 185. "Balimutta jjo": tikikulobera kumusenga
 186. "Balimwogerako": omuzira gwe batendereza
 187. "Balintuma olwange": tafuna
 188. "Balireete": eggye talirinda kulwana
 189. "Balitta ku lingi": asenga kwa Mukwenda okuli abangi

190. “Balo embogo yamutta”: ko Nnampulirazzibi,
nti “bwatyo bw’azifumita”
191. Baloolera nkunga: ng’ab’ebbugga balya.
192. Balubuuliza mbazzi: nga luli ku muddo lulya.
(olute)
193. Balugadde batya? (oluggi)
194. Baluleekeza: ng’omusajja ayombera ensuwa.
(oluyombo)
195. Balunaayiza: ng’ow’embaliga ayita mu
luwenda.
196. Balusaggya: ng’omuwuulu agula enkulo: nti
“onooziwa ani okuzifumba”
197. Balweggira: ng’ensimbi egula muwogo
(olumbe)
198. Balwongesezza : (1) nga muk’omubbi azadde
abalongo.
199. Balwongesezza: (2) ng’omunafu azadde
abalongo.
200. Balya nga ndaba: (1) wa kikere omukira
mpaako.
201. Balya nga ndaba: (2) y’atoma.
202. Balyegombera ku mugogo. (ettooke)
203. Balya okwabwe: tebalema kuduula.
204. Bambalaganye bukanzu: essuuka ewenjuka.
205. “Bampe ne nneeriira, balibuuza ani?”: afa
tasasudde.

206. “Bamulanga ki?”: y’akaabya musibe.
207. Bamuloze katawaano: ke baloga ow’ebbuba, nti
“ddayo gy’ova”
208. “Baamutta”: akira yafa.
209. Bamututte kya mwanisi wa taaba: ekibaaze.
210. Bamwagala olusuusuuto: lwe baagala
mulekwa mu lumbe.
211. Baana ba lumonde: bakulira ku miguwa.
212. “Baana sba muno beeyokyayokya nnyo”: nga
yamummyeko.
213. “Baana bannemye”: talamula baana.
214. Baana ba Walumbe: babuna misaasaano.
215. Baana ba Wambwa: baggwa musaasaano.
216. “Baana bazannye”: bw’avaawo abayita
balangira.
217. “Banaabegabega ettaka”: nga muk’omubbi
asindika bba okugenda okubba.
218. Banadda: ba twatumye banadda.
219. Banaagyeekanga: taginyinyiriza (enju)
220. Banaku beekiina: nti “nnasuze mu ggulu(e
Mukono)”
221. Banaakutenda okukomaga: n’okomaga
n’ensambya.
222. “Banaalya ku ago ne beebaka”: “Abalya
nnyingi basula ku Kyoto?”

223. “Banaalyamu agayidde”: ng’erumye omukazi:
“k’egwe amasanda”, ng’erumye omusajja.
224. “Baana na baana”: ng’omu tannakuba munne
lubale.
225. “Bandaba”: (1) afunda ku munaabo.
226. “Bandaba” : (2) alinda kutoma.
227. “Bandaba”: (3) alya kya luyoyu.
228. “Bandaba wa?”: yeeyitira basabi.
229. Banfuuyiridde emmese: alima watono.
230. “Banjagala”: yeegomba “tebajagala”. (abakazi)
231. Banjula enfumu: ogalamira?
232. “Bannange bangi”: ow’essimba akubula.
233. “Bannange banjagala”: (1) nga tonnagwa wabi.
234. “Bannange banjagala”: (2) bw’ofa wabula
akukaabira.
235. Bannanze bwemage: bwe balanga enjobe mu
lusa.
236. “Bansuute” : atta obusika.
237. Bantu balamu: mwennyango.
238. Bantu mannyo ga mbizzi: gaseka ku ngulu,
nga munda mulimu bussi.
239. “Bantwala olutwe”: tava mu ggwaatiro.
240. Basajja kye balya: tekifa bwereere.
241. Basajja mabale: gasan̄nana: nga bw’oddira
ejjinja n’okuba linnaalyo, n’eryatika.

242. Basajja nsolo: bw'omugobera mu nsiko,
awaguza maanyi.
243. Basammula ekkere: balinywera mu mazzi.
244. Basa na basa: ng'amagezi bagenkanya.
245. Baseesa gwaka.
246. Basiima bakyagaaya.
247. Basiimira ku mugogo: bw'erigwa wansi, nga
bbi (ettooke)
248. Basindise empisi okuwooza akatale.
249. Basindise enkima mu kibira.
250. Bassa kimu: nga nkuyege.
251. Basse Munyolo: Abaganda baseke.
252. Basugumbira e Mmengo: Kabaka alibookya.
253. "Basujju bandidde": abuulira Lubinga, nti
anaasala atya okusinga mutabani we, Kasujju?
254. "Bataka bagunywa ekiro": bamukubya
akasendwe.
255. Baata (enkoko) nkulu: kwetakulira.
256. Bateebereza bubi: akuyisa enkya, omuyisa
eggulo.
257. Bategeeza akataayonka.
258. Batindira kibaze.
259. Batisse mulalu ssanja.
260. "Batongole bagaanyi": nga y'agaanyi.
261. Batongole mbuzi: zirundwa kamwa.
262. Batta emiggya: beerabira emikadde. (emikago)

263. “Baatubba, baatulekera kaki?” : w’asula
akulaga nsiisira.
264. “Batuggudde” : taggya mutwe wansi.
265. Baatuuka: beerabira abaabatuusa.
266. Baatuma mugezi.
267. Batuusa ebbugga: beerabira embooge.
268. “Batusaze”: y’atiisa eggye.
269. “Baatutta baatumalawo”: akiina abaafa.
270. “Batuvumye e mbuga amatulu”: nga ye
y’alirina.
271. “Baatwaya baatulekera ki?”: omugogo alaga
gumu.
272. “Baatwongera abaddu”: ng’akagugu kali mu
nkwawa.
273. “Baawunda mpango”: nga balidde bakkuse.
274. “Bayira ndya”: agabira w’ebweru.
275. Bayisaawo ne beeriisa enkuuli (z’entuuyo)
276. Bayita kungulu: nga muwuzi.
277. Bayita n’omuliika: n’anunula Abaana.
278. Bazaala mubiri: tebazaala mwoyo.
279. Bazaala mugagga.
280. Baze wange, onkyawanga: n’ompa enkumbi
n’olubugo!
281. Bbugubbugu: si muliro nga gw’agifumbira
tamwagala.
282. Bbula bikolwa: likwosa ekigagi

283. Bbulwa bikolwa: likwasa ebigagi
284. Bbuno asekerababassi.
285. Bbwa ddene: ligambwako nnyiniryo: lumonde
bw'alemwa omuggo, enkumbi eyamusimba
y'emusima.
286. Beerabye bbiri: tibajjukira nga bayinza
kulwalako.
287. Beesaanya we ndi: ng'ovuddewo nga bakugeya.
288. Beeyamirira yejjeeredde.
289. Bigendetanye: ng'emmese eridde ag'omuliirize.
290. Bigere biranga essubi.
291. Bigere bitunda nnyinibyo.
292. Bigere bya mbogo: obirinnyamu nga teriiwo.
293. Bigere kkummi ttunda: bwe bikutuusa
w'onoolya n'osanyukirira: ate bwe bikutuusa
w'otoolye n'osunguwala.
294. "Biggweredde awo": nga gwe bageya ayingira.
295. "Biggweredde awo ": ng'owuwo y'amezze.
296. Bigooli: babiriisa njala.
297. Bijjula ettama: bye bikuwa engaaya.
298. "Bijuulo": omusajja ajjuula banne.
299. Bikalu bitaaka: ng'ejjinja ly'omu Kyoto.
300. Bikoomi bya mwaka: n'omunafu ayokerera.
301. "Bikongo biwunya ttaka": nga nnyoko
y'abirimye.
302. Bikongoolo: tibitta nnume.

303. Bikubuze: ebyabula ab'e Mityana, okuyisa e
Ttanda ewa Walumbe.
304. "Bikutunye": emmese gw'esaba ekigwo,
y'addira omuggo (ebikolwa, ebigambo)
305. Bikwalira: "tibirimbula" (ebintu)
306. Bikya bya mbuzi: tibyeakaanya mugwa.
307. "Bimanywa nda": ng'omulenzi alidde ntulege.
308. "Bimanywa nda": omunaku tayogera by'alidde.
309. Bimpemudde. (Ebigambo, ebikolwa)
310. Bimuyise ku nviiri. (ebigambo)
311. Binene: biseega.
312. "Binkutte akamwa": ng'akuloopye wa mu nju.
313. "Binnyo birya": ye mugagga omusii w'ente.
314. "Bino byange na bino byange": omukazi alimisa
nsimo.
315. "Binsanga wano": ze nnimi z'omukadde.
316. Bintabira: biddira emmind
317. Bintu bizibu okugaba: gw'owa enkokko atenda
munnyu gwokka; ggwe eyagimuwa
takwogerako.
318. Binywera bya bigenda: omukazi yasiba embwa
ya bba ku mugugu.
319. Biriko akuluma: tibyegaanibwa. (ebigambo)
320. Birungi okwogerwa: si birungi kuddamu.

321. Bisatuuka: ng'omuwuulu ayita we balya;
“bw'onootuuka eka nga bagimaze, onookola
otya?”
322. Bisenge bya muyiisa: tibiggwaamu mwenge.
323. “Bita bisigale”: nga n'enkaaga alina
ey'okubizzaayo ku buko.
324. Bitambulirwa. (eby'okufuna)
325. Bitannakala: tebisalirwa byayi.
326. Bitono biggwa byokya: omukazi tabegera bba
busera.
327. Biva nju: bidda nju. (ebintu)
328. “Biwedde mirembe, akabi kabule”: akiina
muyiisa.
329. Biyita lukootezo: ng'akoza ettimpa. (ebintu,
ebiseera)
330. B'oluganda bye bita: bikoonaagana ne
bitayatika.
331. Bubulwa mbwa: amagunju gakinakkina.
332. Bufa magoba. (obwato)
333. Bugya dda: bukuyisa ku malaalo ng'olya
(ng'oyimba)
334. Bukaajumbe: anaabusereka akeera.
335. Bukadde buwoomya ki?: ttooke.
336. Bukadde magezi: takubuulira kyamukuza.
337. Bukojjange bunjagala: ng'adda ku nnyoko
waali.

338. “Bukula musaayi”: nga bafumise ow’emitala.
(obulwa)
339. Bukulu bw’omu: kwesitukira.
340. “Bukumbu”: enkuyege bw’eva ku ggi
341. Bukundugga: (1) nnyinibwo abusanga
342. Bukundugga: (2) ne bukula
343. “Bukya mbirya”: omunya guggiira ku nju.
344. Bukya n’ebigambo. (obudde)
345. “Bukya ngwota”: guggiira mu nju.
346. Bulangasa: ng’obulago bw’emmese.
347. Bulemeezi teva muto: eva musisiirwa.
348. Buli ggwanga: n’ebyalyo.
349. Buli gw’olaba n’akamyufu: ng’oyo yatabaalira
Tororo.
350. Bulikugwa: obukyala si bumbejja.
351. Buli kulya: n’okwasama.
352. Buli mukopi abeera n’ennyanja: olugira
“awungukidde awo”
353. Buli museveni muwangaazi: agidde awone mu
bitta.
354. Bulinde buwere: yawanguza Buvuma.
355. Buli ow’emmamba: asuuta yiye.
356. Buli wanzina n’eyiye: Wajjenje azinya byoya,
Wakikere mumiro.
357. Bulungi si ddya: singa ekkajjo-ly’enjovu
liwangiza “Muzibu”

358. Bulyake: si bwa jjo.
359. Buliibwa mukalu. (obutaka)
360. Bumpanga: ng'enkoko egula ettooke.
361. Busa bwa mbogo: bukala kungulu.
362. Busajja bwa nkuba: bw'agula omwenge, agula
"Ka- bantende"
363. Busenze: bukala mmuli
364. Busenze: butta munaanya.
365. Busenze muguma: bwe bukonjontera
n'osongola.
366. Busiru bwa njoka: butta nnyinizo, nti
munaalamira mu ttaka?
367. Buswagu: oswaguza ne gwolya naye.
368. Butaka bw'abanaku: kiwaalo.
369. Butalaga: nga njala.
370. Butalima: buzaala enjala.
371. Butamanyiira: bukussa n'omuyombi omukago.
372. Butannaziba: tobusindirako maluma.
373. Butazimbye: bumanyibwa nnyinbwo.
374. Buteewuliriza: bunyooza ennanga amatu.
375. Butoola: ekibbo n'emmere.
376. Buyisi bw'omu: bulangwa nsega.
377. Buuza ataakukiine: musumba wa mbuzi.
378. Buzaala enge. (obufumbo)
379. Buziba bweru: tebuziba mu nju.
380. Bwa ddiba: buli afuluma asika wuwe.

381. “Bwakedde mpulira”: bafumitira ku buliri
382. “Bwakedde mpulira”: bw’atabba n’asera.
383. Bwangu bwa kuwa: bukuweesa alikumma.
384. Bwangu na bwangu: ng’omutezi w’enkwale;
ky’ajje atege ng’ategulula.
385. Bwatukeeredde ku ntugu. (obudde)
386. Bwe babuulirira omwana wa boowo:
ng’owomunaku okutu akunkumula.
387. Bwe bambuulira, saatuula: nga lwali lwa
mugagga.(olumbe)
388. Bwe bayita abalungi: ayitaba.
389. Bw’ebinda: si bw’etonnya.
390. Bwe bukya: sib we buziba; en koko ebuuza
nnyina waayo omuziro.
391. Bwe bukya: sib we buziba; ensega yatta
n’omuyima omukago.
392. “Bwe bumu”: akuddiriza endwadde.
393. Bwe gayita: bwe galya entanda. (amannyo,
amatama)
394. Bwe guli gwa bataka: gunadda (omukwano)
395. “bwe gutyo yazaala bwe gutyo”: olukomera
luzaala emituba.
396. Bwe katagirya: en koko eribiika. (akayaayu)
397. Bwe mubanga mulya enswa: temuzitendanga
kuwooma, nga temunnasaasira nkuyege
ezaabumba ettaka.

398. “Bwe ndi bwe ndi”: y’atunda Abaana.
399. Bwe nfanga, banfunyanga: omufu taluma.
400. Bwe nkubuulira ennaku: ozanjazaamu kati?
401. Bwe nkulabako: ndabye ku nsega
yey’omuseera, kubanga erivaayo n’ekiwalaata.
402. “Bwe twenkana”: abuulira abassi
403. Bwe weeteeba: akuleka mu kibira.
404. Bw’eyinda: si bw’etonnya.
405. Bw’oba omugezi ogeziwala: bw’oba omusiru
osiriwala.
406. Bw’ofumbira atakkuta: toyaya nku.
407. Bw’ofuna omuto: olukadde lwo togoba.
408. Bw’ofunda: nnakawere akuyita okulya.
409. Bw’ogenda ebulya nkolo: toleka kambe.
410. Bw’ogeziwala w’ogeziwala: bw’osiriwala
ogajjulira ddala ebikonde binaakuyitako.
411. Bw’ogoba musajja munno: embiro olekamu
ezinadda.
412. Bw’ogwa awabi: eyali munno akwerabira.
413. Bw’okiina omukaba: weeraliikirira
ky’anakuzza.
414. Bw’okuba ekitakaaba: ggw’okaaba.
415. Bw’okyawa gw’oyita naye: weeyongera nnaku.
416. Bw’olaba akukaabirako: naawe weeyongera
okukaaba.

417. Bw'olaba embwa ezannyikiriza ekiriba:
ng'enaakirya.
418. Bw'olaba emmese ng'esuna omutwalo:
ng'ebinnya yasima edda.
419. Bw'olaba nnamumnye atubidde: ate ggwe
ow'embuzi n'ogoba?
420. Bw'olaba omugenyi asookedde ku kyento: nga
taagabe.
421. Bw'olaba omukulu afungiza: nga ky'agoba
kiriibwa.
422. Bw'olaba omuwuulu aliko entumbwe: ng'asula
mwa jjajjaawe.
423. Bw'omalamu n'oguziika. (omwenge)
424. Bw'omala okusesema mu mwenge: nti
“alinnyimba ndimutta”
425. Bw'omegga omunafu: ossaako n'okuluma?
426. Bw'omu: buwola oluuyi. (obuntu)
427. Bw'osekerera ekibya: osekerera yakibumba.
428. Bw'osika ekitajja: ddiba ly'enkoko oleka
mmanju.
429. Bw'osika ekitajja: olwa ddaaki n'ota.
430. Bw'otolya embuga: togejja.
431. Bw'otova ku mbuga: benawo oweebwa omusibe
ataliiko kyayi olyoke omukuume.
432. Bw'otova ku mulungi: ofa owoza
433. Bw'otoove: otonnana ogenda.

434. Bw'ottottola ebya kyalo: bw'olwala w'abula
akulumika.
435. Bw'otuma abatadda: naawe ogoberera.
436. Bw'owala ekitajja: eddiba ly'enkoko lisigala mu
lusuku.
437. Bw'oweeke gw'otozadde: oweeka asoosootoka.
438. Bw'oeetuuka: w'oyagula.
439. Bw'owulira oli ng'agamba nti goba embwa: nga
mu kisenge eriyo ekyokulya.
440. "Byaffe biri": nga biragaane. (ebigambo)
441. Bya kagambwa: ng'omuwwulu anaatuuma
nnannyinimu erinnya.
442. Bya kulya kubula: bye bikuyisa mwannyoko
omugenyi.
443. "Bya kuno bwe bityo": avuma bakopi.
444. "Bya kuno": tasenguka, agoba abajja.
445. Bya mpuna: (1) ng'emmese eridde
ag'omuliriize.
446. Bya mpuna: (2) ng'omubbi bamubbye
447. Bya mudduse: tebiddira ddala (ebintu)
448. Bya mu nju: bimanyibwa nnyinimu.
449. "Byanfudde bingi": agula mutwe gwa nte.
450. Byangu okwogera: naye okubiddamu kuzibu.
451. Bya sswakaba: ng'emmese by'erya mu
kifulukwa.

452. Bya nvumbo ebyo: bye biteesebwa mu kyama ababiri n'ababiri.
453. By'ayogedde: omuwa-butwa ku nkoomi.
454. Bye bakubuulira by'otowonga: nti lubaale anzita.
455. By'empulula: ng'omusale w'amatu ayambala amayembe (ebigambo)
456. "Bye ndabye mbirabye": ye mugenyi akkuta.
457. "Byenkanye": nga y'alidde ekikira obunene.
458. Byenkanyenkanye : (1) adda mu lusuku n'amala atoma.
459. Byenkanyenkanye: (2) buzu ne Mpumu.
460. Byenkanyenkanye: (3) ng'enkoko egula ettooke.
461. Byenkanyenkanye: (4) akamwano ku kizimba
462. "Byogerwa mpola": ng'akuzaalira omukazi aloga.
463. By'okulya kubula: amaaso tigakyawa luwombo.
464. By'omuweereza: bye bigula omwenge.
465. By'oyogera tebintama: nga kyajje amulabe.

D

466. Ddamu mpulire: ng'anoonya bya kutwala.
467. Ddayo ewammwe: si bulamu: embwa Nnasirye gy'ekutukira olukuku.
468. Ddaza omwoyo: ng'eridda mu nkovu. (ebbwa)

- 469.Ddiba: kkanda-bakunyi.
470.Ddiba likaze: ennyomo zikolonge.
471.Ddiro: likunjaanya

E

- 472.Ebbala erimu erya nnamunjoona: terintwala
mu nnyange.
473.Ebbanja terigenda eri bbanja.
474.Ebbanja terivunda.
475.Ebbula bikola eritemeza enku.
476.Ebemba tekyala: etabaala.
477.Ebibuuka bitalagaanye: bikubagana empawa.
478.Ebiddawo tebyenkanankana: enkaajumbe
temala nju.
479.Ebifa mu nnyanja: omuvubi abimanya.
480.Ebifiiramu bye bigunyuzo: omugenyi tabuuza
mutwe gwa nkoko.
481.Ebigambo bikira enjoma okulawa.
482.Ebigambo ebingi: empapula ntono; nga
tabimalewo.
483.Ebigambo biyita.
484.Ebigambo bya kuno bingi: ng'omwami y'asuza
ababbi.
485.Ebigambo bya kuno tibyekwekwa: nga
bamugambye gw'ayagala.
486.Ebigambo byangu: omukwano muzibu.
487.Ebigambo maluma: tigaggwa mu kamwa.

- 488.Ebigambo si mutwalo.
- 489.Ebigambo tibyasa mutwe.
- 490.Ebigenda ekiro: omanyidde ku ki, nga
Ssekiboobo yeetikka?
- 491.Ebigere bya mbogo: babyegera ng'egenze.
- 492.Ebigere byantunda: amala okutamwa.
- 493.Ebigere kkumi ttunda: bitunda nnyinibyo.
- 494.Ebigwamu bye ntwala embwa mu katale.
- 495.Ebigwawo tebiraga: Wandiga atambula
n'omwana we.
- 496.Ebijjula ku mwoyo: akanwa bye koogera.
- 497.Ebikongo biwunya ttaka: nga mukadde wo
y'abifumbye.
- 498.Ebikunku ebigenda embuga: tebidda bwereere.
- 499.Ebikwatibwa n'omusibe tibitonda: tibinalibwa
mu kuliwa.
- 500.Ebinaku n'ebinaku byagalana: empologoma
bw'erwala ensiri y'erumika.
- 501.Ebinene n'ebinene byagalana: enjovu temenya
muvule.
- 502.Ebinene n'ebinene byasisinkana ku Nnabyonzi.
- 503.Ebinene n'ebinene tebisigana: ttimba singa
asiba enjovu.
- 504.Ebingi bikukula.
- 505.Ebintu bifunibwa mulamu

- 506.Ebintu bwe bigwamu obuzito: ekikere
n'emmese benkanya embiro.
- 507.Ebintu tebifaanana abifuna: singa emmere
eyitira mu nveera.
- 508.Ebinywera bye bigenda: omukazi yasiba
embwa ya bbaku mugugu.
- 509.Ebirabwa si bye bitendwa.
- 510.Ebireetereze: wa maaso by'aleetereza wa
mwoyo.
- 511.Ebiriko akuluma: tiweegaana; ng'akuloopye wa
munju.
- 512.Ebirungi birekwa: (1) embwa yaleka enseko.
- 513.Ebirungi birekwa: (2) Nsingiisira aleka
omuwemba.
- 514.Ebirungi birekwa ku kibuga: oleka omujaguzo
evuga ng'oserengeta mu kyalo.
- 515.Ebirungi biri wala.
- 516.Ebirwa bikyuka: amalusu gafuuka engeregeze.
- 517.Ebirwa byerabirwa: singa abafu baziikulwa.
- 518.Ebiriibwa mu ttoggo: byogerwa mu ddumbi.
- 519.Ebisenge by'omuyiisa: tebiggwamu mwenge.
- 520.Ebisula biyuuga: amalusu gafuuka engeregeze.
- 521.Ebisula byefuula: omutabaazi yeefuula
omwayi.
- 522.Ebitabira: biddira mmindi.
- 523.Ebitabo butiko: obutali bulungi butta.

524. Ebitajjudde tebinjiikira.
525. Ebitali bigabane: bwe babinyaga biba by'omu.
526. Ebitali byetegeke: embwa bwe bagikuba
omukalo edduka.
527. Ebitimba bingi: bitta ensolo.
528. Ebitooke bindaaluseeko: kwata kimu n'ossa mu
nvuba, bisooke bijeemulukuke.
529. Ebitono biggwa byokya: (1) eddiba ly'ensiri
likalira mu ngalo.
530. Ebitono biggwa byokya: (2) omukazi tabegera
bba busera.
531. Ebukojjaabwo: teva wa lubu lwo.
532. Ebukojjange banjagala: ng'adda ku nnyoko
waali.
533. Ebunga: teba ya kisibo. (embuzi)
534. Ebweru teremerwa.
535. Ebya bangi biwunya ngalo: nga wali oliddeko.
536. Eby'abasumba biggwera ku ttale.
537. Ebya Buganda: bya kulya na kugula.
538. Ebya gundi bya mwana wa Mukama.
539. Ebya kuno tebiisoboke : nga bamuwaayiriza
mukazi mukadde.
540. Ebyali ebyannyu babikuseera: enkejje amazzi
bagigaseerera mu luwombo, nti ofukamu
matono.
541. Ebyama ebikulungutanye: bye bizaala ensozi.

542. Ebyanfudde bingi: (1) agula mutwe gwa nte;
nti singa oguze enjere eya ssava ne tumanya
bwe bikufa.
543. Ebyanfudde bingi: (2) enswa eruma mumwa.
544. Ebyange tebinfa bwe bityo: gwe mpola embuzi,
ampa nte.
545. Ebya nkwegayiridde: bimenya omukono.
546. Ebyayanga: emmese by'erya mu kifulukwa.
547. Eby'embuga bijja kiro: obireke bijje.
548. Eby'embulaano tibyala: (1) bw'ofuna nnyoko,
kitaawo abula.
549. Eby'embulaano tibyala: (2) gy'osiba embuzi,
enkiringi tizidda.
550. Eby'embulaano tibyala: (3) omuwuulu
bw'afuna enkoko, omunnyu gumubula.
551. Eby'enkwatakwatanye: ejjembe ly'enkoko ku
kugulu.
552. Ebyo bitereeze: w'amaaso by'aleetereza wa
mwoyo.
553. Eby'obugagga ddiba: afuluma awalulira gyalu.
554. Eby'obugagga ntuuyo: bw'owummula nga
bikala.
555. Eby'obuganda: byetegerezebwa nga kye
baakutuma okireese.
556. Eby'obukanga tiggwerawo: kafumita-bagenge
w'akufummitira omuggirawo.

557. Ebyo bya mukazi na bba.
558. Ebyo bye binkanga: ng'omuwa-butwa awulidde kizuuzi.
559. Eby'okufuna: bikanula ttulu.
560. Eby'okulya bigonza engalo: eyakuwa omukazi omulaza lunwe.
561. Eby'okulya tibyandeeta: ng'omugenyi akiina nnyinimu.
562. Eby'okuwa bifa obusa: abanaawa basuuzabbaabwe.
563. Eby'olutabaalo tibidda ka: nga tibannakosa mu bbwa.
564. Eby'omugagga bijja kiro: bw'alaba ekikere ng'agoba.
565. Eby'omugagga bijja byokka: omusota tagukkiriza kujja gy'ali.
566. Eby'omugagga bivunda: bw'alwala ebbwa, ng'anyiga.
567. Eby'omu nju: tebittottolwa.
568. Eby'omuweereza: bye bigula omwenge; eddenge "teete teete"
569. Eddagala ekka: lye lituuka ku ndwadde.
570. Eddalu ekkazi: likongooza bba waalyo.
571. Eddiba likaze: ennyomo zikolonge.
572. Eddiba ly'empala-kitale: basoosootola emmere nga bakomerera emmambo.

573. Eddiba ly'empala-kitale: erirezebwa amaviivi.
574. Ediiro liku e: ennyomo zikolonge.
575. Eddiiro: likunjaanya
576. Eddya eddungi : lifumbiza ne waalaga.
577. Eddya eddungi: likuliisa tiweesibye.
578. Eggayano liggwe ku kyalo: ng'owuwe yali
kungulu.
579. Eggeyenguzi ligeya omwami.
580. Eggufa ekkalu: bbula bulumo.
581. Eggumba ndiwe ani?: nga gw'anaaliwa
amulabye.
582. Eggwanga ery'okumpi: terirwa kudda.
583. Eggwanga n'eggwanga: liggwera ku mwenge.
584. Eggwanika ly'omugagga n'eryomwavu lye
limu.
585. Eggye ekkise: lirwanira mu kyama.
586. Eggye lya Kabaka: teriggwa nnyuma.
587. Egindi wala: nga tekuli mumanyi.
588. Egwana mpotofu: ng'alina ky'aliira.
589. Eka egwana mukazi ne bba: atalina mukazi
azimba ekibanja?
590. Eka eteefe: etuusa mugenyi.
591. Eka ne mu kibira: nsobeddwa.
592. Ekiba ku mulungi: kimanyibwa dda. (ekibi)
593. Ekibandula enzige: guba musana.
594. Ekibanyi kigudde n'amenvu.

595. Ekibaawo kimala: omukwano guloga enjala.
596. Ekibaawo kye kimala: ennyindo y'enkoko kye kyeniyi.
597. Ekibbirize: si kigwo.
598. Ekibi kigwana wala: ne kitaba ku luuyi lwammwe.
599. Ekibi kikira enjoma okulawa.
600. Ekibimba kye kikka: ensejjere tetuuka ku ggulu.
601. Ekibi tekiba kitono.
602. Ekibi tekibula musombi: ekigere kitunda ekiwanga e Bunyolo.
603. Ekibi tekirinda agenze mugga.
604. Ekibojjera ku lwazi: kyesiga mumwa bugumu. (ekinyonyi)
605. Ekibuga kifukamiza ente.
606. Ekibulako obukulu: tikifa.
607. Ekibula omwavu: kye kimutta.
608. Ekibunza eggwaatiro: eba enkuba okuyinga.
609. Ekidiba kidda waabakyo: essaaniiko mu lusuku.
610. Ekifa mu ffumbiro: omufumbi ye y'abika.
611. Ekifa mu nnyanja: kibuuzebwa muvubi.
612. Ekifaananyi: kissa ensekere.
613. Ekifaananyi: si luganda.
614. Ekifo ekimu: tekisala magezi.

615. Ekigaluza ow'enjombe: ng'owa ky'obinda akuli bubi.
616. Ekigambo ekirungi: kisuza mpisi ku lugo.
617. Ekigambo ky'emisana: tekiggwa bumu.
618. Ekigambo si mutwalo: nga gye bakutumye oyagalayo.
619. Ekigambo tekitomera mpagi: singa eby'omu luuma bitomera emiti.
620. Ekigaanira mbegera: mmere kuggwa mu ddiro.
621. Ekigaanira omuddu: liba bbwa lya mu mutwe.
622. Ekigere ky'omukopi: ye nvujjo ye.
623. Ekigga kibi: tikifa nsonzi.
624. Ekiggwa: tekiba kinene.
625. Ekiggya omwoyo omubi: kiba kitono.
626. Ekigugu kya Kabaka: kyeziziko.
627. Ekigwa: toddira.
628. Ekigwo ekimu: tikirobera baana kuyimba.
629. Ekijja obunaku kyemanya: (1) ejjanzi terigenda na nzige.
630. Ekijja obunaku kyemanya: (2) eriiso lijja n'obukwina bwalyo.
631. Ekijja omanyi: kinyaga bitono; ekiddukano tekinyaga byenda.
632. Ekika kisiridde: olubugo mu nkwawa.
633. Ekikoloza omubbi(engabi): buba buyingirwa.

634. Ekikonyogo bakikasukira kulaalira: kidda na kirimba.
635. Ekikozza alima: kye kimunnyulula.
636. Ekikukubya nkuba: okiriira wakalu.
637. Ekikula kyerabira ekyakikuza.
638. Ekikulejje: ekikubira engalo emabega ne kimala kuyimba bulungi.
639. Ekikuli ewala: empenduzo y'enona.
640. Ekikusamiza: kye kikusuula mu muliro.
641. Ekikuwa obulema: kye kikuwa amagezi.
642. Ekikwanguyira naawe okyanguyira: (1)
ekikajjo olya kibisi, ekyokye ng'oli mulwadde.
643. Ekikwanguyira naawe okyanguyira: (2)
empogola weyeeyasiza w'ogisusira.
644. Ekikwanguyira naawe okyanguyira: (3)
eryenvu olya bbisi.
645. Ekikyo kikyo: n'ekys munno kya munno.
646. Ekimala empaka: kusirika.
647. Ekimala omugole ensonyi: byeyazike nga babizzaayo.
648. Ekimanye muntu omu: kikussa makunga.
649. Ekimanyire bwe kiba: emmese tetomera.
650. Ekimmanyimmanyi kikwasa
651. Ekinaagoba: tikibuulirwa mulunnyanja.
652. Ekinaakulya kijja olaba: ekiwalaata mu masega.

653. Ekinaakulyako amenvu: kisookera ku kususa.
654. Ekinaakulya ogoba kijja.
655. Ekinaakutta tekiva wala: nnaganga w'endiga
ava buziizi.
656. Ekinatta amaka: tekyeramba luggya.
657. Ekinaawola kikwokeza ki?
658. Ekinene kigenda na kusingirwa: enseenene
zigenda na vvu.
659. Ekinene kigenda na nduulu.
660. Ekinene kye kimira ekitono: emmamba emira
enkejje.
661. Ekinene tikyetwala: Kabaka ayingira ewa
Kibaale.
662. Ekinogezi ekibeera mu ttimpa: kye
kikukombya engalo.
663. Ekintawa: naawe kirikutawa.
664. Ekintu ekirungi: kikuleetera obubbi.
665. Ekintu tekiwoomera matama abiri.
666. Ekinuuno tekimala munnyu.
667. Ekinyiigo: tekiyuza lubugo (bulago)
668. Ekinyonyezebwa abangi: tikibula alaba.
669. Ekinyonyi ekibi: kibaagirwa mu bangi.
670. Ekinyumu ekingi: kireka emmese obuwuulu.
671. Ekinywa kya maggwa: akisiba y'amanya
bw'akyetikka.
672. Ekiragala kya kibira: tikibikka lusuku.

673. Ekirembwe ekitaakule: kizimba mu lumuli.
674. Ekiriggwa jjo: (1) tekikuggyako munno.
675. Ekiriggwajjo: (2) tekikutunuza ng'alira.
676. Ekiriko atuma: ne nnamukago atuga.
677. Ekirikutta kye nditta: wabula ennyanja
n'omuliro.
678. Ekiri mu mannyo: sikigaana lulimi kwebaka.
679. Ekiri mu ttu: kimanyibwa nnyiniryo.
680. Ekiri omwange: akwettira obufumbo.
681. Ekiri waggulu bwe kiribwatuka: omwana
aliyita nnyina.
682. Ekiri waggulu: kirwaza enkoko olukya.
683. Ekiroga empaka: kusirika.
684. Ekiro kyakulimbye ki?: y'aleeta olugambo
lw'enkya.
685. Ekirungi kyeresebwa: n'okiwa munno.
686. Ekirungi mannyo: osekka obikkako.
687. Ekirwa mu mutwalo: kiwumba
688. Ekirya atabaala: kye kirya n'asigadde eka.
689. Ekirya omunaku: tikimalaawo. (ekisolo)
690. Ekiriibwa omukulu: tikibula nsaanu.
691. Ekiriisa enkoko omuddo: budde kuziba.
692. Ekiryo ekinaakuwonya: kikusooka obugujju.
693. Ekisa ekitagaana: kizaala obulimba.
694. Ekisa ekiyinga: kikulumya ejjenje.
695. Ekisa ekingi: kitta obwami.

696. Ekisa kitta: n'enge (etta)
697. Ekisa ky'omugumba: kijja emmere eggwawo.
698. Ekisa ky'omuzadde: kijja emmere eggwawo.
699. Ekisala: kye kikuwa enjaliira.
700. Ekiseke ky'omunyumya: kijjula malusu.
701. Ekisigula ennyana: kiva mu kibeere.
702. Ekisiimibwa omuyise: omutwalibwa tasiima.
703. Ekisinde kyo n'ekya munno gw'oyita naye: kye kimu.
704. Ekisirisa afumba: ajja okulya takimanya.
705. Ekisooka kye kikulu: ebigere bisula mirannamiro.
706. Ekisolo tekirya munaku.
707. Ekissa omukwano gwabwe mawolu.
708. Ekisuula entabi: kye kikuwa entindira.
709. Ekita ekitava ku ssengejjero: ye wankindo
710. Ekitagaanwa musana: bwe bakugoba mu luggya ogwotera mu nsiko.
711. Ekitaggwa ku ssengejjero: ye Wankindo.
712. Ekitaakule: kizimba mu lumuli.
713. Ekitakusaagirako: naawe tokisaagirako: evvuuvuumira tirisaagira ku mwennyango.
714. Ekitali kikyo: bbeere lya muto.
715. Ekitaliiko bukojja tikiriibwa: ekitooke n'ekitembe.
716. Ekitali kyetegeke: omukalo gugoba embwa.

717. Ekitali kyogere: enseko zikiyitako.
718. Ekitaliwo: tekikaabya muto (mwana)
719. Ekitalo mazuuku: omwana okulya munne.
720. Ekitaliibwa tikirema kwala: ekikere kyeyaza ennyama ku mutwe.
721. Ekitamba(ekiziyiza) mpaka: kusirika.
722. Ekitambuza omuyima empola: giba mireembe gy'ava.
723. Ekitasala kizigigwa omutaka. (ekiswa)
724. Ekitatengezza: tikizza nvuma.
725. Ekitatta muyima: tekimumalaako nte.
726. Ekitayogera: tikirema ayogera.
727. Ekitembe tikissa mirundi ebiri: wabula ekya Nnanteza.
728. Ekitentegere gye bakyagala: gye bakyaliirira omusala.
729. Ekiteezadde: kasooli agoberera muyini kwekoota.
730. Ekitooke: kidda walime.
731. Ekitooke kyenkanya ne bannannyinimu.
732. Ekitta amaka: tikyeramba luggya: olumbe lwa ndiga luva mu luggi.
733. Ekitta engo: kigiyinga buzito.
734. Ekitta obuliira wamu: gaba mawolu.
735. Ekitta obusenze: buba bunaanya. (bunafu)
736. Ekitta omukwano gw'abato: nseko.

737. Ekitta omukwano: kuwola na kwazika.
738. Ekituuliro: kimala enku n'amazzi.
739. Ekitundu kya gonja: kyamponya enjala ki
Mulago.
740. Ekitwala omwaka ewala: nkuba kubula.
741. Ekivume: tekimenya ggumba.
742. Ekiwemula omukuumi w'awaka: mawolu.
743. Ekiwera mbegera: emmere okuggwa mu
lujjuli.
744. Ekiwera mu ttama: kye kikuwa envunyuula.
(engaaya)
745. Ekiwero: tekirinaana muliro.
746. Ekiwola: bakikwasa ngalo
747. Ekiwooma: kye kifulula obukulu.
748. Ekiwoomereze ekitata: kizaala enkenku.
749. Ekiwotoka tikyala: omukalo gwa njovu
bagufumba mu nsaka.
750. Ekiwuugulu bwe kikaabira mu luggya lwo:
ng'ennyumba omenyawo.
751. Ekiwuka ekitaluma: ye nte y'abaana. (abato)
752. Ekiwumbya engalabi: guba mwenge okubula.
753. Ekiyiira omunaku: kigwa mu vvu.
754. Ekiyisanyo: amalusu n'eddookooli.
755. Ekiyita waggulu: kirwazaz enkoko olukya.
756. Ekiyita waggulu: otega wansi; empungu terya
bire.

757. Ekiyombya mwannyoko: ky'otenderako balo
mumwa?
758. Ekwata omwami: tereka muganzi waka.
(enjombo)
759. Ekyabangi: kibuna engalo.
760. Ekyagaza omubi: omulungi takimanya.
761. Ekyakubbisa: k'ofe emiggo.
762. Ekyakutuma okusamira: kirikwokya omuliro.
763. Ekyakuwangaaza: k'omere ejjobyo ku mutwe.
764. Ekyalo ddiba lya mbogo: terizingibwa omu.
765. Ekyalo ekitaliimu busikwasikwa: kizikirira.
766. Ekyalo ekitatta basenguse: ne bamuzibi
b'amaaso basenguse musana.
767. Ekyalo ekivuddeko omumanye: okiraza
mumwa.
768. Ekyalo kw'olwalira ebbwa: kw'otenda enswera.
769. Ekyalo ky'omukadde: jjingirizi.
770. Ekyana ky'endiga: kiwooma kikyali kito.
771. Ekizikiza: kiyamba mumizi.
772. Ekizirakizira: omukazi tabegera bba busera.
773. Ekkerenda: liva ku lubaya.
774. Ekko eringi: lizaala ensekere
775. Ekkonde evvannyuma: lyasa omutwe.
776. Ekkonkomi ebbi: lye linnannyini kigagi.
777. Ekkubo erimu: lyassa wamusu.
778. Ekkubo litemwa mukulu: nga tebannabagoba.

- 779.Ekkubo ly'omulimba: likala emmanju. (liba ku lusebenju)
- 780.Ekkumi limu:terikyawa omu.
- 781.Ekkoma-mwaka: n'ebyayi osala bingi.
- 782.Ekuba omunaku teky:esigala ku mutwe.
(enkuba)
- 783.Ekyanika taaba bwe kikubirwa enkuba ebweru: nga nnannyini kyo taliwo.
- 784.Ekyantutte kimpwedde: nga gy'akyadde taliddeeyo bugenyi.
- 785.Ekyasooka kye kikulu: akakowekowe ke kakulira ekirevu.
- 786.Ekyasooka kye kikulu: eky'ensuti ky'enkoko sikyetikka. (ekyoya)
- 787.Ekyatta omwami nnakimanya: nti lwaki tewakyogera nga tannafa?
- 788.Ekya weeraba: tikikuzibirira budde.
- 789.Ekyekango: tekimanya(tekitya) muzira.
- 790.Ekyekulumbaza tikituka waggulu: singa enjovu etuuka ku bire.
- 791.Ekyengera amangu: kivunda mangu.
- 792.Ekyenyi ky'omubi: kye kisabira omulungi amazzi.
- 793.Ekyesiga omumwa omugumu: kye kibojjera ku lwazi.
- 794.Ekyetimbwa: kikirira ekyebikkwa.

795. Ekyeyagalire: tekiri nga kikwatire.
(tekikalaza)
796. Eky'okulya: kikalula ttulu.
797. Eky'okwebikka kirintwala ekipaalo(ekiwaalo):
ng'alabye bwesigiro.
798. Ekyonooneka nga mwenna mulaba:
tokinenyeza munno.
799. Ekyuma eky'omuto: kikuggya empees embi.
800. Ekyuma : kitya muweesi.
801. Ekyuma okikube nga tikinnafuyibwako
mpewo.
802. Embaga enyuma kiro: bw'atagenda kubba,
agenda kulwana.
803. Embaga ya mangu: n'ow'ettimpa aleeta.
804. Embazzi bagisaasira amalinnya.
805. Embi erumira ennungi okugitta. (embwa)
806. Embiro tezimala musango
807. Embiro za wakayiba: tezimalaako lusuku.
808. Embooge bw'ekona: (1) enjagi totegana
kusumulula.
809. Embooge bw'ekona: (2) muwogo tosumulula.
810. Embogo ezaala:n'omutyuma guzaala(ne
mucuuma azaala)
811. Emboozi endagirize: egwana bayomba.
812. Emboozi ennungi: ekaatula (ekaatuusa)
eminyira.

- 813.Emboozi ensuulane: egwana abayomba.
- 814.Emboozi k'egwe amakerenda: ng'omuyala
atuuse we bafumba.
- 815.Emboozi teba nkadde: nnyiniyo y'agikaddiya.
- 816.Emboozi tenyumye: ng'asanze eky'okulya
kiwedde.
- 817.Embuga ky'ekuwa: kye kibeera ekikyo.
- 818.Embuga teba lusuubo.
- 819.Embuga tesiibulwa: nga si muganzi.
- 820.Embuga tezannyirwa.
- 821.Embugo za muno: zirintwala ekiwaalo.
- 822.Embugo ziwooma ntono: nga yeebikka bbiri,
nga yeesiga ezo okumumala.
- 823.Embuulire: tefa yonna.
- 824.Embuuze ze nva: nga mwannyoko y'azifumbye.
- 825.Embuzi bw'eva ku nnyiniyo: era n'omusumba
tagisobola.
- 826.Embuzi ekogga: nnyiniyo n'agisanga.
- 827.Embuzi enzadde: tegererwa kisibo.
- 828.Embuzi mulanga: amaziga bbule.
- 829.Embuzi terya ntula: nga yalabira ku nnyina
waayo.
- 830.Embwa bw'ebula agyasira: teyigga.
- 831.Embwa bw'eggwa amaanyi: nga n'amaddu
gawedde.

832. Embwa bw'olaba egoba ow'ekiwempe:
ng'ow'eddiba tooyite.
833. Embwa enjizzi: ezaala enkolya.
834. Embwa ennyingi: ziwabya omusu.
835. Embwa eyiggira gaayo: n'aga mukama we.
(amaddu)
836. Embwa tiyeerabira yagyola.
837. Embwa yange tebba: ng'eyise ku lwa taaba.
(olwaniko)
838. Embwa ya nnamaaso: bw'etebba n'eyigga.
839. Embwa zaafa: amagunju gayinaayina.
840. Embwege ziwa emmere obwami: nti emyuse
ey'eggulo; gye banaafumba jjo eriba Ssekiboobo
nandiki Mukwenda?
841. Emikkuto egyenkanankana: gye mikkuto.
842. Emikwano efa: ow'omuliraano n'atakukyawa.
843. Emirembe ngalo: buli ogujja gukira
gunnaagwo. (tigyenkanankana)
844. Emitawaana emingi: gikukuliza enjala ku
ngalo.
845. Emitawaana emingi: gyaziyiza wannyindo
okwekolera oluggi.
846. Emiti emitto: gye giggumiza ekibira (gye kibira)
847. Emitwe emingi: gye givaamu ebigambo.
848. Emitwe emingi: mwe muva ekigambo ekituufu.
849. Emmamba tefa ttama.

- 850.Emmandwa lwe bagisingira: tesula (ng'egenda)
- 851.Emmeeme ekutundugga: nga kanyonyi
akakwate mu ngalo.
- 852.Emmeeme engwa: ng'olabye akuwa.
- 853.Emmeeme eteebuuza: efubutula eggambo.
- 854.Emmeeme etujuba (etefumba) kigambo:
ekwogeza munno ky'atalyerabira.
- 855.Emmeeme ewuula n'etefa.
- 856.Emmeeme gy'esula: ebigere gye bikeera.
- 857.Emmeeme katale: ky'esiima ky'egula.
- 858.Emmeeme si bigere: etuuka gy'ototuuke nga
olowoozayo.
- 859.Emmeeme y'omukulu: esirikira bingi.
- 860.Emmeeme y'omutambuze: eruma madda.
- 861.Emmere embisi tekubya mukazi: kubanga
akusaasidde enjala.
- 862.Emmere ennyingi: etta mwana wa boowo.
- 863.Emmere ewooma eggwawo ng'oyagala.
- 864.Emmere ey'abatabaazi gye bagenda balya:
twayita muno nga tweriisa enkuuli.
- 865.Emmere ey'omu: ewooma kwa njala.
- 866.Emmere y'eky'emisana: tegerebwa.
- 867.Emmese egenda okubba eby'omu nnyumba:
ng'obunnya emaze kuweza.
- 868.Emmese enjenyi: tiyeesimira bunnya
;esinjaana busime.

869. Emmese bw'olaba eruma omutwalo:
ng'obunnya ewezezza.
870. Emmuli zigula ki?: y'akaza obusenze.
871. Emmendu w'eraga: ettawo.
872. Emmwanyi emu: yalima Mujunwa.
873. Emmwanyi gye weesiga: tebaamu
mulamwa(muwuula)
874. Emmya: kabootongo z'amala enkwale.
875. Empabati: esaabala mu luwero.
876. Empafu enkununkirize zimezza.
877. Empagi bw'ekukuba: toli muzimbi.
878. Empenguka ekendeeza atayunja.
879. Empaka ennemeremu: zikubya mukyawe.
880. Empale ya lucoololo eba emu: y'ekyala, y'ekola
emirimu.
881. Empande emu: eyiwa ekisero.
882. Empanga ebbiri: tezisibibwa mu luwombo
lumu.
883. Empape mpologoma: bw'erwala, ensiri erumika
tebula byayo.
884. Empemukira busa: esuuza en koko ejjanzi.
885. Empera tekwata magulu: ekwata akamwa.
886. Emperekeze tefuuka nnyini ddya.
887. Emperese efa: ng'ewaabwe mirembe.
888. Empiiga n'empiga: terima kyalo.
889. Empindi zaafa: eggobe mu mutwalo.

890. Empisi enzitira omwana: nga bali ku wuwe.
891. Empisi ey'amaddu: efa kiteteme.
892. Empola mpola: eyiisa obusera.
893. Empologomma ye bba obusolo.
894. Empooza eva eka: ng'emannyiddwa.
895. Empoza mbi:tebongola mannyo.
896. Empulukutu z'omusota: ziwulira n'omuggo.
897. Empummumpu mu lusuku: kubanga zikoona
nnyingi.
898. Empunyiwunyi: ziramusa awaggale.
899. Emputte baaziwa okulya Masaka (Kyalugo): ne
zirya Kasaka(Bbaale)
900. Emyasira ebiri: giwabya embwa.
901. Emyungu emiwagiikirize: gyasa entamu.
902. Encwampa tebula byayo: empologoma
bw'erwala, kivu kye kirumika.
903. Enda mawogo: ezaala abalungi n'ababi.
(ng'omubi azze ku mulungi)
904. Enda ziraba.
905. Endege ziba nnyingi: ne ziyoogaana (ne
ziyomba, ne zivuga)
906. Endiga okusulika omutwe: tekugigaana
kumanya mbuzi gye zizze.
907. Endiga w'ekootakoota: emanyi nga waggulu
nga waka.
908. Endwadde ekula kiro: y'aziika omuliro.

909. Endwadde ennene tewonera lumu: embogo
bagifumita effumu limu?
910. Endwadde etewona: (1) ekuggyako erinnya.
911. Endwadde etewona: (2) emala eddagala.
912. Endwadde teriira mu nnamu. (ensolo)
913. Endwadde ya kibiribiri: ng'olangira (nga
n'okulangira eddogo)
914. Endwadde y'omukwano: busobya.
915. Endwadde y'omuto tekwata: ng'amuzaala
muganzi.
916. Endya birungi: tegomoka (tegimuka)
917. Endya lumu: yazisa Mulajje.
918. Endiira (endiira): ewedde.
919. Endiira (endiira) y'okumpi terwa kudda:
ejjobyo liddira mu mutwe.
920. Eneefa: tewulira njombe. (engabi)
921. Enfumo eyidde: ng'eri ku mugenyi.
922. Enfuna embi: ekira obwavu.
923. Enfuuzi: tefa nto.
924. Engabi eneefa: tewulira njombe.
925. Engabi eyeewala: y'ekalubya ennyama
(ewangaala)
926. Engabi tekooyera: awatali kibira.
927. Engabo gy'otonnakwatamu: gy'oyita ennyangu.
(gy'otenda obwangu)

928. Engajaba: yeebakira emikono gyombi ne
yeerabira ababbi.
929. Engalangasi aginoonyeza mu banne: nti banno
balima, tolaba?
930. Engalo ebbiri: ziwa obutwa.
931. Engalo ennyingi: ziwa obutwa.
932. Engalo ensa (enjereere): ziwoomera nnyinizo.
933. Enge ensasulanye: y'erima ekyalo?
934. Engobya n'engobya: zaasisinkana Kijonjo.
935. Engo ennafu: erya bbumba.
936. Enjoma tezirawa njumba: ng'ababo
bakomyewo.
937. Enjombe y'ekikaayi(ey'ekireku):
tekulagaanyisa na munno.
938. Enjombo ennungi: ekwogeza ku mufu.
939. Enjonza-oluganda: gye bayita ensebeezi.
940. Enjala bugumba: bukutumya n'ataakuweereze.
941. Enjala ekeeta.
942. Enjala eruma omuwuulu: y'etuumisa nnyinimu
erinnya, nti "Byakagambwa", emmere yaffe
eyasuze tunaagirya ddi?
943. Enjala esaza amagezi.
944. Enjala gw'eruma: y'atereka amawolu.
945. Enjasira ennyingi: ewabya embwa.
946. Enjogera embi teyuza bulago (kamwa): singa
obw'enjaana bujjudde nkindo.

947. Enjogera ennungi: (1) ereeta ekiswa mu luggya.
948. Enjogera ennungi: (2) ereeta entunda mu luggya.
949. Enjogeziyogezi: etuuka nnyinimu ku muze.
950. Enjogeziyogezi: eziza enkoko amagi.
951. Enjovu teremererwa masanga gaayo.
952. Enjuba n'omwezi bwe byalwana: ne bigwa e Bakka, Wanga n'abiwanga.
953. Enjuba yeekisa (yeekisizza) mu kire.
954. Enju y'omu nnungi: okuba ennoga akalanga.
955. Enkaaba ennyingi: tezza mulambo.
956. Enkaaga n'enkaaga e Ggomba tebanja.
957. Enkaliriza: y'eriisa enkoko y'omugenyi.
958. Enkalubo ekira amaluma.
959. Enkanula maaso yagoba olubende mu nju ne lugenda lubeera mu nsiko.
960. Enkasuka ennungi: y'ezza omusu.
961. Enkejje bwe muzirya enjokerere.
962. Enkeera ekufudde busa: ng'eby'okulya bibuze.
963. Enkerettanyi bw'ogitega amenvu: erya bibombo.
964. Enkima tesala gwa kibira.
965. Enkira ogirimba (erimbwa) mukadde.
966. Enkobe ento eseka ekibira nga kiggya.

967. Enkodomali enywera amazzi ku nsuwa: so nga waliwo olwendo.
968. Enkoko bw'ebulwa amagi: ebiika byenda.
969. Enkoko ekkuta: y'ebiibya essakiro.
970. Enkoko tebiika byenda.
971. Enkoko tekuba mpiiyi.
972. Enkoko y'omwavu: teggwa nneebaza (meebaza)
973. Enkoozikoozi: tekooza waaboyo (weetudde, waayo)
974. Enkuba bw'etonnya: ne bannamunye banaaba mu bitaba.
975. Enkuba ekuba omunaku: tekya
976. Enkuba eritonnya ddi?: emutonnya (ekutonnya) mu kamwa.
977. Enkuba eritonnya ddi?: ne tulya ku mpwankimpwanki; w'alaba ekkovu asammuza oluti.
978. Enkuba eryokanga n'etonnya ne tulaba ensiisiira we zenkanya omwoyo.
979. Enkuba eyinze: erobera empungu okweyanjuluza.
980. Enkuba ka etonnye: tulabe ensiisira we zenkanya emyoyo.
981. Enkuba teyaza kyayo: singa ekitoogo (ky'omu Kajjansi) bakitemya mbazzi.

982. Enku ennyingi: zitta mutyabi; enziku etta mwenzi.
983. Enkula embi: ekaddiya ekikere nga kito.
984. Enkulukuku tiyeeyita lusozi.
985. Enkumbi bw'eggweerera: baginaazaako.
986. Enkumbi okubula : ewa munafu mpoza.
987. Enkumbi tebba w'erimye.
988. Enkungu-lutale: etezebwa amayinja.
989. Enkusu eyali ekulabye: ekusuula omuzima.
990. Enkuyege esenda nswa.
991. Enkwale emu: ng'ebigere ossa mu kisasi.
992. Enkyukira: omugenyi gy'akuba lumonde.
993. Ennaku azanjazaamu kati: tafaanana kuzibaako.
994. Ennaku ennindiza: zitta amenvu.
995. Ennaku ennungi: tezikya bbiri.
996. Ennaku mufunza: tegwokya omu.
997. Ennaku teziba nkadde.
998. Ennaku z'abakyala: buli omu azisinda bubwe.
999. Ennaku z'abasajja: tezigga matenda.
1000. Ennaku z'embwa: n'atagifuna aboggoza.
1001. Ennaku zigwana muto: bw'omubikira n'aseka.
1002. Ennaku zikulaga omulimo.
1003. Ennaku ziri wa zuukuka olye!

1004. Ennaku ziri mu kufiirwa: eyali
mwannyoko, okufuuka kitaawo.
1005. Ennaku zisembera nga kikande.
1006. Ennimi ennamu: tizisoboka.
1007. Ennimira waabo: terimira mu bufumbo.
1008. Ennindiriza etta amenvu.
1009. Ennindiriza yamezza Ssemitego.
1010. Ennoga ya lumonde : eramira a mukisa.
1011. Ennongoosereza: emasula omutego.
1012. Ennume ebonaabonanga: n'tefa.
1013. Ennume: ekula bigwo.
1014. Ennume gy'egwa: we batemera.
1015. Ennume tegwanga mugongo.
1016. Ennungu enkalirize ekisa: teziwona.
1017. Ennyama enkapa esinga nva: enkalubo
ekira amaluma.
1018. Ennyama entono: okaayana eri mu
nkwawa.
1019. Ennyange teyita na kimbagaya.
1020. Ennyanja ey'omukopi: ebeera ku
lusebenju.
1021. Ennyindo teziva bweru: nga wambwa
awulidde ey'amasavu.
1022. Ennyooma bakama: tenyooma omu.
1023. Ennyongereza teba ntono:
n'oluwandaggirize ku nnyanja.

1024. Ennyongeza: tetta buguzi.
1025. Ennyonyi enkulu: y'eragira(ebuulirira)
ento okwonoona (okunya) mu kisulo.
1026. Ennyonyi entono: yeekemba (eyala) byoya.
1027. Ennyonyi eteyise: ekololera makaayi.
1028. Ennyumba bunyonyi: eteesa bwayo.
1029. Ennyumba eteriimu mukyala: Abaana
tibakkuta.
1030. Ennyumba ezimbwa ku bugenyi.
1031. Ennyumba kibira: tegeyerwamu muntu.
1032. Ennyumba kisaka.
1033. Ennyumba y'ewaffe ngyeyabyamu: bw'aba
yeesiba, ng'adda mu kisenge.
1034. Ensajjalala: ng'eza balugu.
1035. Ensawo ey'ataliwo: ejjula amayinja.
1036. Ensawo ey'omusango ebeera mu vviivi:
olugira, nti gunzise mu vvi.
1037. Ensawo ya mukulu wo: tekuterekera.
1038. Ensawo y'omukulu: tebulamu zziika.
1039. Ensega tegwa ku mulamu.
1040. Ensekere ekulumye: evudde mu lubugo.
1041. Ensenza ennafu: etikka mukama waayo
omugugu.
1042. Ensiba embi: edibya mutere.
1043. Ensi egula mirambo: nga tebasse wuwe.
1044. Ensigalira: ebanjwa mugezi.

1045. Ensimbi emu: ekummisa ekyasa.
1046. Ensimbi emu kanyonyi: bw'otokatega tokakwasa.
1047. Ensimbi tezaalira mu ttaka.
1048. Ensimbi ze nfuna zimpita mu ngalo: tatungiramu maliba, zireme kuyitamu.
1049. Ensimbo efuna ginnaayo.
1050. Ensi okufa: nn bw'akasugga afuuka njagi.
1051. Ensisinkano teba ya lumu: enkejje amazzi egaleka mu nnyanja, egasanga mu luwombo.
1052. Ensi tekula lumu nga katiko.
1053. Ensi tugituulidde: nga bagimenya.
1054. Ensonzi bw'ekukuba mu ttosi: ogikuba mu vvu.
1055. Ensowera ekwagala: y'ekugwa ku bbwa.
1056. Ensowera ey'amaddu: y'efa ekigu.
1057. Ensugga zigoba kisambu.
1058. Enswa emu: ekira eddembwe.
1059. Enswaswa eteeyanula: y'ereega engalabi.
1060. Entajjukira: erireka omukadde ku lusozi.
1061. Entakyaluka: wa Muwonge (wa Kakinda) e Jjalamba.
1062. Entalambula: eboza ennyama.
1063. Entalowooza: tekuba bbiri (ennyonyi oba empafu)

1064. Entamu bweyatikira omugoyo: tewaba anenya.
1065. Entamu ennene: terya ka mufumbi; nti suula empiso mu nnyanja tulabe oba onoogiggyamu.
1066. Entamu ennyangu: bagitenda nnyo.
1067. Entamu ewulira gwa luberyeberye.
(omuliro)
1068. Entamu gye wali ofumbyemu: tgambi nti ya nfumba mbi.
1069. Entaanya: y'ekomya amenvu (etta amenvu)
1070. Entaanya: ow'amaanyi okulwala omunafu ne yeesequera.
1071. Entasiima: ebula agiwa.
1072. Entasumika: bagitenda wabiri.
1073. Entate tebula byayo: empologo,a bw'erwala, ensiri bw'erumika.
1074. Entate tezaalwa: amakondeere bagafuuyira Sseguku, ng'enkumbi eyagalima bakweka.
1075. Ente bwe zifa: amaliba gakyalira omwenge.
1076. Ente enkulu evaako ennyuma: n'abaana bakulembera.

1077. Ente ensibe:lw'efa lw'emanyibwako
nnyiniyo.
1078. Ente etali yiyo: togikubira kisibo.
1079. Entetenkanya: ekonya obuto (ezaala
ebigambo)
1080. Ente yange bbuuka-maziba: bwe wagifuna
n'obuuka ennyanja.
1081. Entokotoko ezadde embette: ng'omunafu
azadde kaliira.
1082. Entubiro eteekumire: tekukwasa ku
nkanaga.
1083. Entujjo ennungi: ekusanga na gwa lwayi.
(omuzigo)
1084. Entuumwa tettirwa gye bagituma.
1085. Enva ez'amazzi: tezikuliisa maluma.
1086. Enva ennungi: sizirwa kugaga.
1087. Envuba temulya: nga gwe bakutte
gw'otomanyi.
1088. Envumbulira: eriibwa munaku. (emmere)
1089. Enzaala mbi: ekira obugumba.
1090. Eradde eradde: gye migogo.
1091. Eriggwa likufumitira ku ttale: ate oddira
eriggwa n'oggyamu erikufumise.
1092. Erigwa amakerenda. (emboozi)

1093. Eri omugga gye tugenda: nti mala
okundaga ku ntumbwe; nti onooziraba nga
tusomoka.
1094. Eriiso ly'omukulu: awaddugala we walaba.
1095. Eriiso nnamwanjula: likulabisa ky'otoolye.
1096. Eruma nnyinimu: omugenyi agiyita
biseera.
1097. Erwanira obuko (ku buko): ekuuka
ejjembe. (ente)
1098. Erya mpiteeyite: si kkubo.
1099. Eryato erikuwungudde: toliyita gwato.
1100. Eryato eritaliiko nkasi: lya kudduukirira.
1101. Eryato lifa amagoba.
1102. Eryato limanyibwa mugolomozi.
1103. Eryokanga n'etonnya: ne balaba ensiisiira
we zenkanya emyoyo.
1104. Esomoka tewoloma. (ente)
1105. Essanyu lye nnina mulalu: baba
bamubajjira envuba, nga ye azina.
1106. Essanyu ly'omwoki wa gonja: tannaggya,
ng'akuba mu ngalo.
1107. Essesema erimu: terikuziza ntula.
1108. Essolo eggumba: bwe lidduka teribalira.
1109. Essuku eggimu: likummya obwami.

1110. Eteekutte: tekwefunguliza mwami;
waakalwala ejjute nga weefunguls, nti liirino
linzita.
1111. Etemwa omukulu: tenyiiga (tenyiigwa,
tenyiigirwa) (ensonga, ennyama)
1112. Etewulira mukama waayo: ebiika
masumba.
1113. Ettaka liry: ageya mufu.
1114. Ettaala gye weekwatidde: esinga eya
munno akuvaako emabega.
1115. Ettooke essake: lye likira okuwooma.
1116. Ettooke oliwanirira (liwanirirwa): nga
likyali ku mugogo.
1117. Ettuufu liba wala: akatale k'emmese mu
Busoga.
1118. Ettutu lifumita likyali tto: bwe likula
lisogola mwenge.
1119. Eva ku mugendo: y'efuuka kaasa.
(ensanafu)
1120. Eva olulagala: edda lulagala.
1121. Ewaabo bbanja: tegenda bbanja.
1122. Ewaffe tutudde kitebe: enjala ky'etuula
mu lubuto.
1123. Ewaffe zirya ngugo: akuddiza maliba.
1124. Ewooma mpotofu: ng'aliko ky'anaaliira.
1125. Ey'ababiri: evunda. (ennyama)

1126. Eyafa jjo yawunya: ng'omufu ayanuka ntanda?
1127. Eyaffe si ya kukaddiwa. (ensi)
1128. Eyagunywedde edda: agutamiiza oluggi.
1129. Eya ka nkobe: evunda.
1130. Eyaakaliddeko: omwoyo mulondo.
1131. Eya kiwombe: y'eyiwa amata.
1132. Eyakukize: (1) ya Kawungu.
1133. Eyakukize: (2) ensekere ekulumbaliza amagi.
1134. Eyakukola obubi: akukyayisa abantu bonna.
1135. Eyakusaasira: ofa tomwerabidde.
1136. Eyakusegulizanga omuntu:
bw'akuseguliza omuggo, bw'oba omugezi totuula.
1137. Eyakusinze: ya Kawungu. (embuga)
1138. Eyakusinze: ensekere ekwetissa omugina;
egabiikira e Buddu, egaalulira e Kyaggwe.
1139. Eyakusinze: entaana ya kabaka,
ey'omwami kiggya, ey'omukopi malaalo.
1140. Eyaakuze: taboola baana.
1141. Eyakwalula esiridde: akwata kirenge.
1142. Eyali afudde, bw'olemala: nti Katonda yankolera.

1143. Eyali akuggulirawo: bw'owulira, nti; ebiri
ku Kyoto ng'akutuza mannyo.
1144. Eyali akumanyi bw'avaawo: (1) nga
bugenderedde.
1145. Eyali akumanyi bw'avaawo: (2) ng'ekkubo
lizibye.
1146. Eyali munno: lw'akubengukako
lw'akubanja n'ensimbi emu.
1147. Eyalumanyanga: y'aluggya mu mwandu.
1148. Eya mukulu wo ezaala: nti efukumula.
(embuzi)
1149. Eya nnyinimu: teyasa ntamu. (emmere)
1150. Eyasuze obubi: (1) omulabira makeera.
1151. Eyasuze obubi: (2) omulabira ku makeera.
1152. Eyawukana ku mugendo: efuuka kaasa.
1153. Eyayonoonye: bw'asanga bw'atuula.
1154. Eyeebikka ebbiri: tamanya wa lumu.
(aduulira w'olumu)
1155. Eyeebuuzza engo: gw'erya (gw'eruma)
1156. Eyeekaliriza amawolu: y'agaggyako
omukkuto.
1157. Eyeemanyi amalwalira: tatega (takuba)
n̄aali.
1158. Eyeemanyi essajja: y'asomosa omwami.
1159. Ey'embuzi si y ante: ng'aliddeko ekifi.

1160. Eyeeraba ebbiri: tabuulirwa; ebimusaaliza
by'afiirwa.
1161. Eyeeraba ebbiri: talaba munne;
abeeyagalanga sib we bafa?
1162. Eyeeraba ebbiri: tayagala kulagulwa.
1163. Eyeeralambaza, eyeepanka: bw'alikula
alifiirwa emikisa.
1164. Eyeesiga embiro: (1) addukira Mbajja.
1165. Eyeesiga embiro: (2) y'aserera omutala
(emitala)
1166. Eyeesiga: talya mu kyalo.
1167. Eyeesitukidde: tanywa matabangufu.
(amazzi)
1168. Eyeeteggereza amawolu: y'agaggyako
omukkuto.
1169. Eyeetegereza bba: y'awangaaza eddya.
1170. Eyeetegereza: y'atta omuzira.
1171. Eyeeterekera: butera okukya. (obudde)
1172. Eyeetuukira: tanywa matabangufu.
1173. Eyeewa ez'omu mba (matu): gwe bazikuba.
(mpi)
1174. Eza kali-mpaka: banyagira mu ssaazi.
1175. Ezaali embikke: leero nsagazi (kaakano ze
nsagazi eziwunga)
1176. Ezenkanankana n'ekisiki: tezaaka. (enti)

1177. Ezibuuka zitalagaanye: zikubagana
empawa. (enonyonyi)
1178. Ezibulamu omukulu: zangaala.
1179. Ezikuggwa obulungi: bakulaga ndage.
(ensimbi mu basamize)
1180. Ezigwa mu nvubo: ze nva (enswa).
1181. Ezinaabala: teziranda ggobe (tezirinda
kugenda wala)
1182. Ezinaakuliisa amaluma: ne bw'otonnyikiza
ziggwawo.
1183. Ezinunula omunaku: katonda azitunga
kiro. (ensimbi)
1184. Eziriko omulema: tizinyagibwa.
1185. Eziriko omwasirizi: siziriibwa kasolo.
(enkoko)
1186. Eziri mu bbanja: tezinunula mwana.
(ensimbi)
1187. Eziruma munno: tezikulobera kwebaka
(zikuyigiriza amagezi)
1188. Eziriibwa ku ttoggo: zoogerebwa ku
ddumbi.
1189. Ezitali nsale: (1) tizeetaagwa.
1190. Ezitali nsale: (2) zikaz emiyagi.
1191. Ezitemwa okumu: zaawukana emibala.
(enɲoma)
1192. Eziva mu nnyoko: tonyiiga. (ensimbi)

1193. Ezivaamu (ezivuddemu) omukulu:
zangaala. (ennyumba)
1194. Eziva okumu ze mbiro: nga gw'ayagala
asigadde ennyuma.
1195. Ez'omulamu: tezisikirwa (ente, entebe)
1196. Ezo odduse za wakayiba: ezitamala
lusuku. (embiro)
1197. Ffe bamu: bw'akwata aka munne, ng'assa
mu nsawo.
1198. Ffenna tuli byuma: twasisinkana mu
ssasa.
1199. Funs bangi: n'okuleekaana gy'akomya.
1200. Funa eby'okuwola: nga n'ebintu
eby'okuwoza mu mbuga olina.

G

1201. Gabwatuka: ne gawera omuwumbo.
1202. Gadibe ngalye: ng'embwa ebunza omuzigo.
1203. Gafuluma (gamala okufuma):
bagabejjereza taaba; nti nnabangogoma alina
emmindi?
1204. Gakuweebwa munno: empogola egawa
mususi. (amagezi)
1205. Gakuweddeko: ng'ayombera gy'asaka; nti
jjo toliddayo?
1206. Gakyali mabaga.

1207. Gaali masane: ate ente enzirugavu
okuzaala amata ameeru!
1208. Gaali masane: omusota okulinnya omuti,
nga sigulina magulu!
1209. Ga luleeba: ganywebwa wa mwoyo.
1210. Ga mulubaale: osiima olabyeko. (amagezi)
1211. Gamuweddeko: ng'ayombera gy'asaka.
1212. Gamyuka omutezi: ge gamyuka n'akasolo.
1213. Ganaafa: nago gasalirwa essubi.
1214. Ganaakalira ku nyago: tiyekkaanya
agafumbye. (amazzi)
1215. Ganaakona: tegabuulirwa muliro mungi.
1216. Ga nnyana: ganywebwa muwangaazi.
(amata)
1217. Gaanya bba: ng'alabye obugyo.
1218. Gasaaka ge gattula: ng'amuddako
mulungi.
1219. Gatutabye: tatta wa ggwanga. (amafumu)
1220. Gayita ku kibi: ne gasekerera ekirungi.
(amannyo)
1221. Genda eri e Mbaale mu Baganda banno.
1222. Genkanyenkanye: y'amala atoma.
1223. Geerwanyarwanya: gaagala nnyini
nnyama.
1224. Ggambo bbi: lisangwa ku mwoyo
(wamwenge alisanga ku mwoyo)

1225. Ggufa kkalu: bbula bulumo.
1226. Ggwanga lya mwenge: liggwa na mwenge.
1227. Ggwe bw'olaba ng'oli agalula effufugu: nga talissangako?
1228. Ggwe oli mulimba nga jjembe; lisula ku kikondo, bwe bukeera enkya, nti nva Buvuma.
1229. Ggyako omwoyo: nga muk'omubbi bwe yaggya ku kwebaza.
1230. Ggyawo ekikyo ng'omwana aliko nnyina tannajja.
1231. Gindi wala: nga tekuliiko muganda wo.
1232. Gira tunyumye: bw'ovaawo akwetissa enju.
1233. G'oziriza omulyango: ogasanga ku Mayanja.
1234. Gubasaza mu kabu: enswa nnene.
(omukwano)
1235. Gubula yeeguya: tegukala. (omukwano)
1236. Gugaba: munnange nno okoze.
1237. Guggwereddewo: ng'akukubye ku nnyindo wa luganda. (omusango)
1238. Gujabagidde: (1) ng'omunafu azadde kaliira.
1239. Gujabagidde: (2) nga ku ndali kuliko ensenke.

1240. Gujaala: gwe gusibirwa empina.
(omwenge)
1241. Gulemye: eyalemera e Mmengo.
(omusango)
1242. Guliko omuseesa: tiguzikira.
1243. Guluma yaguzza; enziku teruma kkundi.
(omusango)
1244. Gunadda ne nnywa: (1) alinda okutoma
1245. Gunadda ne nnywa: (2) talwa kuwuuba
ndeku, nti mugamazeemu?
1246. Gunaanyula: tegubuulirwa muwemba.
1247. Gundi apalappalanya: ng'atatte mukago.
1248. Gundi oyo takuba: nga b'afuga
bamuwulira.
1249. Gundi wamu: ng'akubye ne kojimaawe
akaliga. (omwoyo)
1250. Gundi yeetala: ng'omufumbo atalina
ngabo.
1251. Gundi yeeyolodde: atyatyala butyatyazi.
1252. Gunsinze: aliwa bitono.
1253. Gunzise mu vvi: nga ye yamwezaalira.
1254. Gusula: (1) ne gutakusinga, nga mulungi.
1255. Gusula: (2) gwe gukuwa empoza.
1256. Gute ngutole: ng'omuganda awoza
n'omunyolo. (omuyima anaawoza n'omuganda)
1257. Gutta nnyinigwo: nga guzise.

1258. Gutta ento: ne gutasubwa. (omuyiggo).
1259. Gutufudde: gwafa Ssuuna n'Abaziba.
1260. Guweddeko entontogolo: ennyonyi ziyita e ttale. (kkuutwe)
1261. Guwedde mirembe: akiina muyiisa. (omwenge)
1262. Guwedde mirembe: akiina muyiisa (omwenge)
1263. Guwedde: ng'afunye gw'engabo.
1264. Guyimbye embwa n'okugulu: nga gulemye omusigire.
1265. Guzzibwa omuganzi: omukyawe y'aguliwa.
1266. Guzzibwa omwagale: ne bavuma omukyawe.
1267. Gwa gonja gunadda: nga yayiisizza gwa mazzi.
1268. Gwaka nga musana: kaakiro tabulamu. (ak'ekiro tabulamu)
1269. Gwala mubisi: tegwala mwenge.
1270. Gwali musala: gwafuuka kitentengere.
1271. Gwa menu teguggwe?
1272. Gwa ngalabi: tegunywebwa atudde wamu; bagunywa na kuleekaana.
1273. Gwannema: tateganyako.
1274. Gwansinga: asinga emmere ewooma.
1275. Gwa ntendewala: (1) nga wayunja wagazi.

1276. Gwa ntendewala: (2) nga yazimba Bukoba
mu matooke amangi.
1277. Gwayambadde: teguyitira awo. (tiguyita
bwereere)
1278. Gwe bakwatira mu kituli; nga ye mubbi.
1279. Gwe batakigambye: (1) gwe kitalumya
mutwe.
1280. Gwe batakigambye: (2) y'agamba nti
atadde ebigambo.
1281. Gwe batakutte: talema kwegaana.
1282. Gwe battira nnyina, sig we bamuliyira:
Lubya baamuliyira emituba.
1283. Gwe batuma okuwera engalabi: timala
kuzina n'alyoka awera ngalabi.
1284. Gwe baayogeddeko kambe kaawaase:
tekaggwa masanda.
1285. Gwe kitaliiridde nnyina: nti linda bukye
(nti ka bukye)
1286. Ggwe nnywedde: gukwata engo mu
mannyo.
1287. Gwe wabbanga naye: bw'asula emiryango
teweebaka.
1288. Gwe watumanga; ng'agenda mbiro; naye
bw'olaba yekkaanya, ng'agenda kusenguka.
1289. Gwe wazaala jjo: akukubira njoma
n'ozina.

1290. Gye weeyigira: gwe gukussa (gukukubya);
ejjenje lifa bulanzi.
1291. Gwe zisanga azigumira: ejjanzi terigenda
na nzige.
1292. Gw'ogaliirako: gw'oseera?
1293. Gw'ogayunjira: y'akuyita Nnalyambe.
1294. Gw'okiiya : oluvannyuma gw'obeera naye.
1295. Gw'olekera bato: gwe gunyuma.
(omuzannyo)
1296. Gw'olinda obuto: akulinda bukadde.
1297. Gw'ologa (gw'onya) eggere: y'alikusambya.
1298. Gw'olulambuza: y'alusalako. (olusuku)
1299. Gw'olumirwa omutwe: akulumirwa bigere.
1300. Gw'olumirwa omwoyo: alumwa
(akulumirwa) mutwe.
1301. Gw'oluteebeza: sig we lotta. (olumbe)
1302. Gw'olya naye enkejje enjokerere: y'akuyita
dduma bikalu.
1303. Gw'olya naye: (1) y'akubala embiriizi.
1304. Gw'olya naye: (2) y'akuziga.
1305. Gw'omanyi enfumita: tomulinda kugalula.
1306. Gw'omanyi gw'osaagirasaagirako:
evvuuvuumira lisaagira ku mutta-mpindi, eri
omwennyango terigendayo.
1307. Gw'omenyera mu nkejje: ewuwe alya luti.

1308. Gw'omma amazzi: omusanga ku
ssengejjero.
1309. Gw'onooyota: togulinda kugwa manda.
1310. Gw'onyoomera mu kkubo: eka we nga
mugagga.
1311. Gw'osenvuza mu buto: akusenvuza mu
bukadde.
1312. Gw'osoose obuliika: ow'omukago talawa.
1313. Gw'osussa emmwanyi: omusanga ku
Mayanja, ng'awungula.
1314. Gw'otayogereza naye: olaba awerekera
ensusso.
1315. Gw'oteeresezza mu mboozi, gw'owasa: nga
mukyayogera bulungi.
1316. Gw'otokuza: tomubuulirira.
1317. Gw'otooliyise: takwonoonera kikyoo.
1318. Gw'otonnakaddiya: toguyita gugwo.
(omubiri)
1319. Gw'otoyise naye: si muzibu kulimba.
1320. Gw'otozinanga naye: bw'asituka okuzina
nga ggwe otuula.
1321. Gw'owola otudde: omubanja oyimiridde.
1322. Gw'oyagala: omusalira omusango
n'omuweerera ebintu by'okuliwa.
1323. Gw'oyigiriza okulima: bw'ayeza takuwa.

1324. Gw'oyigiriza okwesa (ekyeso): akugobya
nkaaga.
1325. Gw'oyita obulungi: y'akuyitaba kkabyo.
1326. Gw'ozadde: akukubira enjoma.
1327. Gy'ava gaggya: ne gy'agenda gaggya.
1328. Gye babitta gye bigenda: ettooke eddene
libala mu ggwaatiro.
1329. Gye babiyigga gye bidda: gonja omunene
omusanga mu ssogolero.
1330. Gye babutta: gye bweyuna; ettooke eddene
mu ggwaatiro.
1331. Gye banzaalira mmanyiiyo: ng'alina
mukadde we amubuulirayo.
1332. Gye bazireegera: sig ye zivugira. (enjoma).
1333. Gye biva tibirirema kuddayo: gw'okwata
ku nkoona, naye akukwata ku nkoona.
1334. Gye nva bangobyeyo: gye njenda
bannyazeeyo.
1335. Gye watudde: nga bakulaga mulage.
1336. Gy'ossa embazzi: tossaayo matu.
1337. Gy'otega amaggwa gye bakuzza. (bwe
bakugoba gye bakuzza)
1338. Gy'otosula: togerekerayo bibya.
1339. Gy'oyazika embazzi: tossaayo matu.

J

1340. Jjembe ddulumu: olikwasa omwana
n'akuba wansi

K

1341. Kabaka afugira wala.
1342. Kabaka akira oluganda.
1343. Kabaka akussa owuwo: essanja libabula
endagala (sso nga ba luganda)
1344. Kabaka muzaawula: nga wa Malibu
asanze we bafumba emyungu (we balya
ekibumba)
1345. Kabaka Nnamunswa: alya ku nswa ze.
1346. Kabaka nnyanja: etta n'atavuba.
1347. Kabaka nnyanja: temanyiirwa.
1348. Kabaka nnyondo: ekussa buzito.
1349. Kabaka omuggya: agoba omukadde.
1350. Kabaka tamanyi birungi: singa ekitoogo
ky'afuusa olunyago.
1351. Kabaka tatta: omusaakiriza y'atta.
1352. Kabaka tayotebwa nga muliro.
1353. Kabaka w'akuleka: si w'akusanga.
1354. Kabamba-ggulu: ng'obwoya bw'omu
kifuba.
1355. Kabambaala: taganya nzige kusula.
1356. Kabanda-majjwa: n'enkanaga azibuuka.
1357. Ka bantende: asigaza misiwa.

1358. Kabbiiri akira omutumba.
1359. Kabbo ka muwala: kajja kajjudde, kaddayo
kajjudde. (ng'alina essimba)
1360. Ka beene: ng'akummye, we kenkana:
ng'akuwadde.
1361. Kabeera kannya: kanditumaze.
1362. Kabine abina abasajja banne.
1363. Kabirinnage: obulungi bwamulobera
okuwanvuwa.
1364. Kabizzi kato: kasigulidde enkulu ekkolero.
1365. Kabootongo asigira ennungu.
1366. Kabuga ente: ensimbi alina emu (nti ente
egwe)
1367. Kabugumire: ng'ensingo y'omunafu.
1368. Kabula-bugyo: ng'omukazi ow'envuma.
1369. Kabula butegero: ng'ow'obusa asala
omunnyu.
1370. Kabula we kalaga: bakatema ngalo
(lunwe). (kasajja)
1371. Kaabulindiridde: ng'ekinnya ekiri mu
mulyango; bwe kitayasa nsuwa, kimenya
kugulu.
1372. Kaabulindiridde: ng'enkonge y'oku kkubo;
bw'etekukuba magenda, ekukuba madda.
1373. Kaabulindiridde: ng'omusanvu oguli ku
nju; bwe gutakuba nnyinimu, ne gugiggala.

1374. Ka buwere: yawanguza Buvuma.
1375. Kabuze n'empulutu: anti oluwande
lw'ekiwuubiiro.
1376. Kabwa kabbi: kagumya mugongo.
1377. Kaddu-lubaale tanfuga: nga si mugole wo.
1378. Kaafuma: ng'ensawo ey'ekiwero; bw'egwa
mu mugga, towonya kantu, byonna bitobera
ddala.
1379. Kafumu ka muwunda: kafumitira eruuyi
n'eruuyi.
1380. Kagenda kalya: tikalaba nnaku.
1381. Kagenderere ng'omukadde awuula
(akogga)
1382. Kagere ka mpande: w'osanga nga balya.
1383. Kaggwe ensonyi: (1) ng'omwana abba
nnyina (kitaawe)
1384. Kaggwe ensonyi: (2) ng'omukazi awoza ne
bba.
1385. Kaggwe ensonyi: (3) ng'alya ne mulamu we
enswa.
1386. Kaggwa ka ttovu: kasonsomolera ne gye
katafumise.
1387. Kaggye taba wabiri: ekitembe kissa lumu,
wabula ekya Nnanteza.
1388. Kagubiiru: nga mutwe gw'omusasi
(ng'ensikya y'omunafu); gugenda gwetisse ate

gudda gwetisse (gugendera mu nku ne guddira
mu matooke)

- 1389. Kagulumale: ng'omukazi alya n'abaddu.
- 1390. Kagumba tekanyigirwa mu nnoga.
- 1391. Kagumba weegoge: ng'emmere y'omulima.
- 1392. Kajagira obuguzi: ddamu lye limugoba.
- 1393. Kajjampuni abalagadde mu bbwa.
- 1394. Kakande ka nnyoko: kakira olwa kitaawo
olubikke.
- 1395. Kakejje ntabula ku mbaga.
- 1396. Kakerenda: kaava ku lubaya.
- 1397. Kakowekowe kanda: katemereza ne we
kataalye.
- 1398. Kakoloboto kabaka yamutuma okuwera
ekisiibo: n'ate n'alya.
- 1399. Kakulu asomba.
- 1400. Kakutungidde enkanamu: ng'ayomba
n'ayonsa.
- 1401. Kakyali kansununwa: leka kaweze
oluwombo (olulagala)
- 1402. Kalaba-njuki: y'addira omuliro.
- 1403. Kalazaane: tekaggya buliika.
- 1404. Kalema ka nsinjo: ekyuma kitema
kinnaakyo.
- 1405. Kaalengeera: ng'akakka k'abatabaazi.

1406. Kaliba akabiri: (1) ngule emmamba
ey'omutwe?
1407. Kaliba akabiri: (2) omusibe tayita Jjimbo.
1408. Kaliba akendo: okalabira ku mukonda.
1409. Kaliba kaki akalikugwa ku liiso:
ng'omunaku ayombye n'omwana wa boowo.
1410. Kaliba kasajja: akuliisa engo.
1411. Kakulu takulirwa: ekyuma tikikulira
jjinja. (ennyondo tekulira jjinja)
1412. Kalifa aleka kalifa: ekiteteme okulekawo
ensukusa.
1413. Kalimi ka mwewoze: kaweweera majja.
(kajja kawewedde)
1414. Kalimi ka mwewozi: kwegonza; kajja ne
semblera nkubuuze.
1415. Kalimi ke keeru.
1416. Kalimi ngobya: nga kanyolo ak'oku
muzibo.
1417. Kalina abiri: olonda ejjinja nga kalaba.
(akanyonyi)
1418. Kalinnimi: ng'omuganzi aloopa awolereza.
1419. Kalinnimulo: ng'omugenge
(ng'ow'ebikunku) alaga ennaku.
1420. Kalonda : ng'omusiri gw'omunafu.
1421. Kalulwe: (1) nnantaliirwa mu nnyama.

1422. Kalulwe: (2) tabula ku nnyama;
omumyuka tabula ku mwami.
1423. Kalya amaggwa: ke kamanya bwe
kagakyusa.
1424. Kalya bugalula: ng'olubutonlw'omusamize.
1425. Kalya bugalula: ng'omumwa
gw'emmandwa.
1426. Kalya buguga: ng'ow'obusa atatereka
bugenyi; nti baganda bob we balijja,
olibafumbira ki?
1427. Kalya kokka: keetenda okulya mpola.
1428. Ka maanyi: kaliibwa na mbiro. (ngabo)
1429. Kambayaaya kakaabya: nnamube
olw'eggulo.
1430. Kambe kaawaase: tekaggwako masanda.
1431. Ka mbuukire baaba w'abuukidde: agwa
mu ntubiro.
1432. Kamegga enjovu: kenkana wa?
1433. Kameze mu luggya: ng'osima? (akatiko)
1434. Kami katonu: okanyoomera (okagayira)
mitala wa mugga.
1435. Kampwerenda: ng'ensimbi egula
amaduudu.
1436. Kamukago: okalya dda, kadda dda; ejjobyo
liddira mmu mutwe.
1437. Kamu, kamu: gwe muganda. (akati)

1438. Kaamukuulo: embuzi ennume erya
olw'eggulo, ng'eraba enjuba egwa
ng'efundikiriza.
1439. Kaamukuulo: ng'ensambu ya kasooli.
1440. Kamuli kansaze: nga ggwe okagoogodde.
(okagogombodde)
1441. Kamunye ow'empaka: y'akubya nnyinimu
enduulu.
1442. Kamunye w'agwa: (1) tewabula
luyoogaano.
1443. Kamunye w'agwa: (2) we waba olugambo.
1444. Kaamuwuube: ng'engalabi y'ekyengera.
1445. Kamwa kabi: kata Siroganga (Kassa
Siroganga)
1446. Kamwa kanfudde: ayomba
n'ow'omuliraano.
1447. Kamwa nga ggiira: akumwesa omukyala.
1448. Kamwenyumwenyu: embwa k'eseka mu
lumbe lw'ente.
1449. Kannabubwo: tikakirwa (akako
tikasingika)
1450. Kanaakuloopa: bw'okawa (olumuwa)
omwenge, kafuka ku mpagi.
1451. Kanaakutanda: akuwa amazzi,
ng'akulekera olwendo.

1452. Kanaalusomba: ng'omuwuulu amuzza ku mmere.
1453. Kanaaluzaala: ng'omuwuulu amulisa ku mmere, y'azuula ekkovu.
1454. Ka ndabe omusika: bw'alya azaala abalongo.
1455. Ka nduve ku ntono: ng'ow'ekibuga asanze (ng'omuyala atuuse) we bafumba. (olugendo , omulimu)
1456. Ka ndye mmalewo: yeerabira olumbe.
1457. Kaneene: ssala miya.
1458. Ka njaanyaanyi: mubbi tagenda na ndege.
1459. Kange : kakira akaffe.
1460. Ka nguve ku ntono: ng'ow'ekibuga asanze we bafumba.
1461. Ka nkuggye amaggwa.
1462. Ka nkugweko ekiyiifuyiifu: omugole ky'agwa ku nkyakya.
1463. Ka nkukyukire: omwana akyukira omulezi.
1464. Ka nkutte kibwamo: wambwa ky'atta amagi.
1465. Ka nkwasire: omusamaavu w'amannyo ayasira kasooli.
1466. Ka nkwetegule: ejjanzi lyetegula mukazi mukadde.

1467. Kannabwala: omuyima k'akwata eminyira.
1468. Kannantebya: (1) ng'omubbi w'omunju;
okumala okubba ate ne yeetaakiriza.
1469. Kannantebya: (2) ng'omulubaale omumpi;
kye yawulidde enkya, ky'alagula eggulo.
1470. Kano nno keewaniko ng'aka makobe:
gabala waggulu ne gagenda kubala njunda.
1471. Ka nsalewo eggoye: omuwa-butwa
y'alisalirawo Bubirowo.
1472. Ka-ntayi kaggweerawo: kafumita-bagenge
w'akufumitira w'omweggiramu.
1473. Kanyinyiggi: omukazi omunafu k'akaaba
mu lumbe.
1474. Ka nzigyewo akabega: Lukoda Baluubu.
1475. Kappa w'etali: emmese yeekola ekigenyi.
1476. Kasakya: n'ataayanike abuuza omusana.
1477. Kaasa ttaka, nga ggw'osima?:
kalinsasulira mu ttaka?
1478. Kasala becca: ng'omunyolo akubagiza
omuganda.
1479. Kasennya-nku ze yeetyabira: ze zimwokya.
1480. Kasiru akulembera: kagezi n'ava
oluvannyuma.
1481. Kasiru y'asooka: kagezi ajja luvannyuma.
1482. Kasobeza nga kutu: tikunywa taaba ne
kumala kuleeta ebifeetete.

1483. Kasobeza ng'enneebaza y'omwavu: ajja akaaba bw'omuwa, nti onnanze ki ssebo?
1484. Kasobeza ng'omubbi w'omu nju.
1485. Kasobeza ng'ow'ekiwalaata: atudde mu mulyango nga balya; ogamba nti mpozzi atunula eno, kazzi mu nju gye balya.
1486. Kaaso ka mpanga: kalaba n'ekiro.
1487. Kasookedde obirya (kasooka obirya): leero toobisobole.
1488. Kasooli alituyombya.
1489. Kasooli w'e Ggomba: aliibwa na mbiro.
1490. Kasugga kagoba kisambu: amazzi tigeerabira gye galaga.
1491. Kassukussuku: w'agudde w'aboledde.
1492. Kasuulasuulane: ng'akayinja k'omu lusalosalu.
1493. Kaswa akampi: bwe buzannyiro bw'endiga.
1494. Kasiikuuzi akakubya emmomboze.
1495. Kataggwa buto: ng'akafuba k'ennyonyi.
1496. Katagirya: enkoko eribiika.
1497. Kataligirya: erizaala.
1498. Katangaala: kakira omugyemu eriiso.
(eriiso eriggyemu)
1499. Kateebulanya (kubennaanya): ng'olutta ow'ettulu.
1500. Kateegaya: ayingirira basajja banne.

1501. Kateetemera: alifa olw'okubambira.
1502. Kateeyamba: ng'abaavu abayita ababiri.
1503. Kateeyanira: kafa omutego.
1504. Kateezaala: tikaala.
1505. Katikkiro yafa ndi Mugongo: nti kaakati
oli muluusi?
1506. Katiko ka mukyala: okakuba nnoga, nako
kakukuba nvuba.
1507. Kati onsanze: tokasikira mbazzi!
1508. Katonda agoba ensonga: nga tasse wuwo.
1509. Katonda akuwa nswa: ggwe okubirira?
1510. Katonda mbeera: n'embiro naawe
ng'otadde.
1511. Katongole: ng'omukopi asita ekisaakaate.
1512. Katono: kazira mu liiso.
1513. Katono keewaza: kakira eddene eddwadde.
(erinafu)
1514. Katono ko (akako): kakira eddene erya
munno.
1515. Katubidde: ng'ow'ekirevu ageregeza.
1516. Katula keebisse buka: naye mu mwoyo
ng'ayogeza ekisa.
1517. Ka tuwulire: asaabululua eriri mu kamwa.
(ettooke)
1518. Katyupya (kacupya): ng'omunnyu ogukoza
lumonde.

1519. Katwe ka mbwa: ateganya miryango.
1520. Kawakuzi: awakula enjombo ku bugenyi.
1521. Kawuulu kagezi: kagenda okunywa
ogw'obusogozi, nga kamaze okweyalira.
1522. Kawuulu-njumi: ng'omutwe gw'omunafu;
gugendera mu nku, guddira mu
ttooke.(kagubiiru)
1523. Kawummunta okw'enjala: okw'ekyengera
aba mulambuzi.
1524. Kawumpuli agenda: n'okuba misota?
1525. Kawunguko: ng'ow'enkedi mu nnimiro.
1526. Kayaayu: olukaatula erinnya, keekuba
ensiko.
1527. Kayemba nnantabuulirirwa: alisaabala
obw'ebbumba. (obwato)
1528. Kayindiyindi kalangudde ebijanjaalo.
1529. Kayinja tekanyigirwa wamu na ttooke.
1530. Kayisanyo: amalusu n'eddookooli.
1531. Kayita pirya: ng'ow'obusa agoba akayaayu.
1532. K'enjoma: kamanywa mubambi. (akantu)
1533. Keerondera taba mubbi. (kyerondera)
1534. Ke weerimidde: kakira mbegeraako.
1535. K'enzaala: k'ekomberera.
1536. Keezimbira: tikaba kato; bw'ogenda
okukwata akasanke, ogenda osooba.

1537. Kiba kibi, kiba kikyō: gwe tikiibe ekyalo
nga balangidde omukadde we.
1538. Kibatto: ow'ennungu ku mayinja.
1539. Kibaawo kimala: ennyindo y'enkoko kye
kyenyi.
1540. Kibaawo: ng'ekibugo ekikuuma empindi.
1541. Kibaaze: (1) ng'eky'omwanisi wa taaba.
1542. Kibaaze: (2) ensekere ky'eyita mu
kiwalaata.
1543. Kibi kyo: kisinga omulungi owa munno.
(kyana)
1544. Kibojjera ku lwazi: kyesiga mumwa
bugumu.
1545. Kibula abuuza: ng'erigenda emugga.
(ekukubo)
1546. Kibula buguzi: kiddira nnyinikyo.
1547. Kibuyaga agwe mu lusuku: kamunye agwe
mu nkoko.
1548. Kidda walime. (ekitooke)
1549. Kiddimusi (kidumusi): tekinyaga byenda.
1550. Kidiba kidda wabookyo: essaaniko mu
lusuku.
1551. Kifa mukokko: ng'etonnya mu balaalo.
1552. Kifa omusana: nkuba y'ekinnyulula.
1553. Kifundikwa kirinsabira: tafuna bwami.

1554. Kigabo kikadde: akyagala y'akissaako
omuwambiro.
1555. Kigambo si mutwalo: nga bakutumye
gy'oyagala.
1556. Kigaanira omuddu: (liba) bbwa lya mu
mutwe.
1557. Kigenda kudde wa?: bw'asanga bw'ayisa.
1558. Kiggweeso: nga ne gw'oyagala
mw'agendedde. (agenze)
1559. Kigobero: kikira obugenyi.
1560. Kigomba kikira omwana.
1561. Kigudde ku Munyolo: Omuganda
yeesekere.
1562. Kigudde mu ndira: ekimonde ekinene mu
maaso ga muwuulu.
1563. Kigula engabo kiddawo: ng'eyagigula wa
maanyi.
1564. Kiguumaaza: ng'ente esula ku Kyoto;
bw'owulira efuuwa, nti ekuma muliro; obudde
okukya osanga vvu jjereere.
1565. Kiguumaaza: ng'ow'ettulu atemya.
1566. Kigwa mu muliro: ng'embaala
(ng'ekiwojjolo)
1567. Kigwa nga mmumbwa: nga y'akimanyidde.
1568. Kigwana gonja: nga bamuzaala mu Busiro.

1569. Kigwo kya lwazi: bwe kitakumenya mukono, ne kikwasa omutwe.
1570. Kijja-nkunene: ng'enswa egoba ennyonyi.
1571. Kikere: ky'osammuza omuti, oluvannyuma okikwasaako ngalo.
1572. Kikira obusa: afumbirwa muggavu w'amatu.
1573. Kikonde: kikuba ali kumpi.
1574. Kikonyogo: bakikasukira (bakikanyugira) kulaalira ne kijja n'ekirimba.
1575. Kikoyo: tekiriisibwa maddu.
(bw'okifumbya amaddu tokirya)
1576. Kikubuuseeko: ekyabuuka ku mugenyi omu.
1577. Kikufiiriddeko: ng'endwadde y'enkoko.
1578. Kikujjuko: ng'ow'ennungu ayita ku mayinja.
1579. Kikula (ekikula) kiwooma: ng'ettooke ; gye likoma okukula, n'okuwooma.
1580. Kikulejje: ekigenda emugga n'emmindu.
1581. Kikuuno: ng'olabye akukuunirako.
1582. Kikwanguyira: ky'olya.
1583. Kimala mpaka: kusirika.
1584. Kimala okwola: bakikwasa engalo.
1585. Kimaza bbiri (nnya): y'aliwa ogw'obugenyi.
1586. Kimira mwoyo: ng'enkoko emira ensanafu.

1587. Kimmanje: bwe kita (okuta), ensuwa nga luggyo.
1588. Kimpowooze: ng'ogw'amenvu. (omukkuto)
1589. Kimunkumunku: ng'omukira gw'endiga omuliire ku bijanjaalo.
1590. Kimwa kya mugole: kijja ne siirye, kimala omuwumbo.
1591. Kimwa-kitoole: (1) ng'omukazi alya emmamba.
1592. Kimwa-kitoole: (2) ng'omusajja alya ebbumba.
1593. Kimyanku ye Mugabe.
1594. Kinaabataya (kinaabasobeza):
ng'amatooke amatono; bw'ogalya omu,
togamala; bwe mugalya babiri simukkuta.
1595. Kinaagomba: tikibuulirwa mulunnyanja.
1596. Kinaakulyako amenvu: kituukira ku kususa; olumala okususa ng'alya.
1597. Kinaataama: tekikomerekeka. (ekisolo)
1598. Kinaayokya nkimize.
1599. Kinene kya nkukunyi: owanda mu ngalo amalusu n'olyoka okisitula.
1600. Kinnanga: tekiggwaamu (tikiggwaako) lumonde.
1601. Kinnya kya mulyango: bw'otokigwamu mafuluma, okigwamu amayingira.

1602. Kino kibatto: ow'ennungu ku mayinja.
1603. Kino kiggweeso: nga ne gw'ayagala
mw'ajjidde.
1604. Kino kiggweeso: nga gw'ayagala agenze.
1605. Kino kinyeenya magi: ng'ekoko ebiika
endege.
1606. Kino kirungi: na kino kirungi.
1607. Kinsanze n'oluku. (kikome)
1608. Kintabuli: amalibu n'omuzigo.
1609. Kinyiigo tikiyuza lubugo.
1610. Kinyoola mumwa: nga gw'ageya wa
kumpi.
1611. Kinywa kya maggwa: akisiba y'amanya
bw'akyetikka.
1612. Kirabise ng'Abaseveni bangi bajja kuddayo
mu magye: kubanga amagatto ne kabuuti
baabitunda.
1613. Kirabwa abangi: omunafu alima ku kkubo.
1614. Kiralire: wa ddalu tawulira.
1615. Kiraza mwoyo: ng'ebbwa eridda mu nkovu.
1616. Kiraza mwoyo: ng'omuwuulu ayimba, nti
ndibula naye; nti simanyi alibula na wange?
1617. Kireke kirye: nga kiri waabokyo.
1618. Kirevu ntende: kyalekerera wante ne
kikwata wambuzi.
1619. Kireebereebe: (1) ng'empagi ey'omu ddiro.

1620. Kireeberebe: (2) ng'amazzi g'omukonda
gw'essunsa.
1621. Kiriba edda: mmese yak u mutala.
1622. Kiriba edda: bw'aliba akootakoota,
alingoberera.
1623. Kiridde obwami: ekyamusengusanga
akyerabira.
1624. Kiridde bwami: tabula muganda we
(tekibula njanda zaakyo)
1625. Kiridde nnamube: omunaku lw'ayiga
okulonda.
1626. Kiri ewala: mpenduzo (mpendo) y'ekireeta
(y'ekiggya)
1627. Kiriggwajjo: (1) tekikutunuza ng'alira.
1628. Kiriggwajjo: (2) tekikuggyaako munno.
1629. Kiri gy'oli: nga muwuulu y'aguze.
1630. Kiri mu bbanja: tekinunula mwana.
1631. Kiri mulaala: (1) teyeekolera luggi.
1632. Kiri mulaala: (2) omusigire teyeegulira
ngabo.
1633. Kiri mu ttu: kimanyibwa nnyinikyo
(nnyiniryo)
1634. Kirindizo: ng'aga Lubuga.
1635. Kirinsanga ewange: emmese efira mu
bunnya. (ekibi)

1636. Kirintwala ekipaalo: nga ne gy'alikiggya
amanyiiyo.
1637. Kiro kyakulimbye ki?: y'akuzaaza
olugambo lw'enkya.
1638. Kiruyi kya muzaana: kiggwera ku mmere.
1639. Kiryango kibi: ekiyingiza ababi n'abalungi.
1640. Kiriibwa atabaala: tikifa busa.
1641. Kiriibwa omukulu: tekibula nsaano.
1642. Kiryokya embi: kye kiryokya ennungi.
(kitawuliro)
1643. Kisaala munyazi: nti nnyinikyo eyakifuna
anaakaaba musaayi. (okukira akifuna)
1644. Kisala obulungi: kye kikuwa embikka.
(ekiswa)
1645. Kisasa: n'ataaweese aganzika.
1646. Kisawo ky'ataliiwo: kijjula mayinja.
1647. Kisaayire okitte: akirinda kwa mweya
(kwa kyeya)
1648. Kiseke kya munyumya: kijjula malusu.
1649. Kisekwa abangi.
1650. Kisenyi (ekyoto): nnantayomboza.
1651. Kiserebetu: ng'omukkuto gw'amenvu.
1652. Kisiibule: omusota bwoya.
1653. Kisige: tikigatta na nviiri.
1654. Kisigula ennyana: kigiva mu kibeere.

1655. Kisiikirize (ekisiikirize): kyeggamwamu musana.
1656. Kisiimwa omuyise: omutwalirwa tasiima.
1657. Kisinde kyo n'ekya munno gw'oyita naye: kye kimu.
1658. Kisisinkana ataakitte:
ng'omutamanyanamba asanze omwenda.
1659. Kisookondwe: bw'okifumbira mu nva, tozirya.
1660. Kiiso kya mbuzi: kirekerera omussi ne kituunuulira omubaazi.
1661. Kisosonkole (kya ggi): bakisuula mu luguudo.
1662. Kisugga kya munafu: kye kitema omulima enkizi.
1663. Kitagenda: azaala abagenzi (kizaala abagenyi); ekikonde kisindika effumu.
1664. Kitaka talya: atereka buteresi.
1665. Kita kitava ku ssengejjereo: ye ya nkindo.
1666. Kitaakule: kizimba mu lumuli.
1667. Kitali kibbe: eggufa osuula mu mulyango.
1668. Kitange mmulaba: tekirobera musibe kubomba.
1669. Kitamu kya muyiga: omuguzi akyegaanagaana.

1670. Kitasimbwa: ky'ajja ne mukoka, kimala
kibala emyungu emingi (kibala ebita)
1671. Kitatta Muyima: tekimumalaako nte.
1672. Kitembe kissa lumu: wabula Nnanteza,
kye kyassa emirundi ebiri.
1673. Kitentebere: ng'omusajja alya (alega)
ebbumba.
1674. Kitentebere: ng'omusajja akubira nva
ekifo.
1675. Kitentegere: bw'okisuubula tokivaako nga
tekikusiize masanda.
1676. Kitentegere: we bakyagala we bakituuzza
ku musala.
1677. Kiteruzi aterula embwa ku bugenyi.
1678. Kiteezaala tekyala.
1679. Kiti kya muwogo: gy'okisuula gye
kimerera. (bakisuula obutadda ne kirokera)
1680. Kitonto(golo): ggumbya ensonyi.
1681. Kitta nkimanyidde (akimanyidde):
ennyanja etta muvubi.
1682. Kitta engo: kigiyinga buzito.
1683. Kituuliriro kimala enku n'amazzi.
1684. Kitundu kya muwogo: bakisuulira butadda
gye kimerera.
1685. Kivu: kijjirira okuluma n'okutwalana.
1686. Kiwaluko: tikinyaga byenda.

1687. Kiwanga kya musenguse: kiva we
bandikiziise, kigwa ku kkubo.
1688. Kiweddeko abamanye: akiraza mumwa.
1689. Kiweddeko endere. (kigoma)
1690. Kiwola (ekiwola): bakikwasa ngalo.
1691. Kiwooma magaaya: bw'oba okimize
tokisesema.
1692. Kiwombe y'eyiwa amata (ameeru)
1693. Kiwotoka tekyala: (1) omukalo gw'embogo
gugendera mu nkwawa.
1694. Kiwotoka tekyala: (2) eddiba ly'engo
balyesiba mu kiwato.
1695. Kibuuka lubona mawano.
1696. Kiyenjezi: kigya n'abagya.
1697. Kiyiifuyiifu: omugole ky'agwa ku nkyakya.
1698. Kiyini kibi: kijjukirwa malima.
1699. Kiyiira omunaku: kigwa mu vvu;
bazibumbira okufa, ziramira mu kyokero.
1700. Kiyirikiti kirinnyibwa buwaze: embwa
bagikirinnyisa efudde.
1701. Kiyita waggulu: otega wansi.
1702. Kiyuuni kiriibwa omukulu: tekibulamu
nsaano.
1703. Kizeezeengere: kitta wa mputtu.
1704. Kizibu okulaba: ng'ekimuli ky'ekira
(ndaggu)

1705. Kiziribano: nga gonja omwokere mu ssasa.
1706. Kizzeeyo: mw'asiimira.
1707. Komekkome: ng'erigenda emugga (e
Bubebbere)
1708. Kkomekkome omuzaalisa ku lubugo:
bw'olaba ng'atutte olubugo, ng'omwana omu,
bw'olaba ng'atutte embuzi, nga balongo.
1709. Kkubo likozza.
1710. Kkumi lya mpisi: n'obuto nga bugenda.
1711. Koogera ekibi: ne katatuulira awo.
(akamwa akoogera)
1712. Kojjange ammanyi: ekikere ky'asubwa
omukira.
1713. Kookolo bba mabwa.
1714. Kola ng'omuddu: olye ng'omwami.
1715. K'onooweeka: tokalinda kusaabaana ttosi
(kusaaba ttaka)
1716. Kope: ng'amasavu g'engabi.
1717. K'osima: k'olya. (akatiko)
1718. K'otonnaba kumwesa: k'otenda obwogi.
(akamweso)
1719. Koza mpola, tumalirize: nga munda
yanyiize dda.
1720. Kubennaanya: ng'olutta ow'ettulu.
1721. Kubula mwana: kwesitukira.
1722. Kufuuyira mbuzi mulere: sso nga teezone.

1723. Kukaddiwa: kudda buto.
1724. Kulaba binene: si kuwangaala.
1725. Kulaba nsega ya museera.
1726. Kulaba obukulu: akuteebeza Obunyolo.
1727. Kulemberamu: akulega (okulengera)
ntumbwe.
1728. Kulika empewo y'enkya.
1729. Kulumwwetu: ng'ensekere empanga.
1730. Kulya mungu: buteesokoola.
1731. Ku mbuga ndivaako bwereere: ennyama
anyaga ya vviivi embi; nti nno singa anyaze
ennungi.
1732. Kumira mwoyo: ng'enkoko emira
ensanafu.
1733. Ku mumwa kuliko ekkubo.
1734. Kunaaba kumirungusa: ng'owamalibu
asanze bafumba emyungu n'ettooke.
1735. Kunaaza mulungi mabega.
1736. Kunguyiza: ng'omubbi ow'omu nju.
1737. Kunogola nsingo: ng'ow'ettulu alamusa
ababiri.
1738. Kuno kuseereza : ligenda mugga.
1739. Kuno kwe kwaffe: takulaga gy'asula.
1740. Kuno tekuli kabi: yeerabira ekigenyi.
1741. Ku ntujjo: sikubula musiiwuufu.

1742. Kuseka kamwenyumwenyu: embwa
k'esequera mu lumbe lw'ente.
1743. Kusigalawo kuzirinda: ng'omwana
w'omufu asaba ow'omulamu olubugo.
1744. Kusooba si kubba.
1745. Kusula kudda buto.
1746. Kutta: kulimu ki?
1747. Kutussaako-akasiiso: ow'endali k'assa
omukukumi.
1748. Kuwala nswaswa ku lwazi.
1749. Kuwerekera nsusso: owa busa
bw'awerekera ab'ewaabwe.
1750. Kuwoleza mukazi gye yanobera.
1751. Kuyita kulaba:ow'amalibu ng'asanze
bafumba ebikongo.
1752. Kuyitira mu biryo: ng'akwagaza olutalo.
1753. Kuzaala kulimu ki?: nga gwe wazaala
takuwulira.
1754. Kuzaala kulungi: nga gwe wazaala
akuwulira.
1755. Kwa mwezi: baamuleka Mbaale.
1756. Kwana bangi: weesige batono.
1757. Kwata n'owaayo: nga yasikira musikire.
1758. Kwe galaba: omugumba ku bba. (amaaso)
1759. Kwegendereza: ng'ow'amayuuga ayita ku
lutindo.

1760. Kwe kuwampanya: ng'abulidde embiro; nti
aligoba wa mmindi.
1761. Kwemmembekedde: ng'eya wakati.
(engalo)
1762. Kwe nkuba omuggo.
1763. Kwetaganya: ng'akyawa gw'ayita naye.
1764. Kwolera mpiri (essalambwa) mu bunnya.
1765. Kya bangi: (1) kibuna ngalo.
1766. Kya bangi: (2) kijjula ngalo ng'olabye
akwolesaako.
1767. Kya bangi: (3) kinoga (kirondamu)
nnawalubwa.
1768. Kyafa kirina ki?: nsawo y'omuwuulu.
1769. Kyaffe babiri: bw'efa esula.
1770. Kyagaba tasaaga: mwana w'e Kasagga.
1771. Kyajja na mazzi: ne kibala enjunda.
1772. Kya kagambwa: ng'omuwuulu anaatuuma
nnyinimu erinnya.
1773. Kyakatuuka: tekibula mutengeetero
(mutengeeto)
1774. Kyakayiga bw'akuba engalabi:
tayimbirira.
1775. Kyakonye: tekiwulira muliro.
1776. Kya kuba: tagaanira muggya we.
1777. Kyakula ggala: ng'emmese esula
omw'omunafu.

1778. Kyakula ndaba: ennyanja etta omuvubi.
1779. Kyakulumbye: tekizzikayo.
1780. Kya kuno bwe kityo: avuma mwami.
1781. Kyakuwangaaza: k'omere ejjobyo ku
mutwe.
1782. Kya kwambala: kitambye amagero.
1783. Ky'aleeta: tokizzaayo.
1784. Kyalemye: ng'omwana alemye nnyina
okumubuulira.
1785. Ky'aligamba: ndikikola.
1786. Kyali ky'obulungi: kifuuka kya bubi.
1787. Kyaliiro kya mmere: bakyagalira mu
ddiiro.
1788. Kya maanyi: kiriibwa na ngabo.
1789. Kya mukoze: enkoko ekikola baana baayo;
ky'ejje ebazaale ng'ebafuula ntebe.
1790. Ky'amukubte: Kawuta akikuba ente mu
lubiri.
1791. Kya mummi: okiriira ku mwana.
1792. Kyassanga: akomereza ndu.
1793. Ky'atalabangako bwe kituuka: takitegeera.
1794. Ky'aterekera omulamu: tekivunda.
1795. Kyazze: tekizzikayo.
1796. Kye banjagaza: bw'atabaala tadda.
1797. Kye baanonyezanga embazzi: kibuyaga
asudde.

1798. Kye bavumagana: kye balya.
1799. Kyebonere: ng'amasavu g'engabi.
1800. Kyebonere: ow'entumbi ng'ameze ebbango.
1801. Kyegombe: tekirwa kubula (kuggwawo)
1802. Kyejjusa: ng'eyakwana ow'amayuuga.
1803. Kyekango; tikimanya muzira.
1804. Kyekulumbaza sikirya: effa-mpewo ndiwa nnyinimu.
1805. Kyemanyikiriza: ng'abaleeta ommumbejja omubi.
1806. Kyemanyikiriza: nga Munnabusiro omubbi; nti ndi ku bbira awo.
1807. Kyemanyikiriza: ng'omulungi eyeetuuma Nnabiweke.
1808. Kye ndikuwa olikwasaako ebiri; akuwa lumonde wa bikuta.
1809. Kye nkola bannange: saagala bakinkole; ng'omubbi bamubbye. (ng'omusezi bamuseze)
1810. Kinkubidde mu nnimiro: (1) n'okubunga ng'obunga.
1811. Kinkubidde mu nnimiro: (2) ng'ezzimu eggumba.
1812. Kye nkulekera olyanga: bwe yeerabira ensawo; akoma mu luggya ng'agidira.
1813. Kye nk wagala: kiri mu jjinja.
1814. Kye nnalaba ewattu: sikitenda mu ddya.

1815. Kyenyi kibi: tekirukirwa nkundulu; omala nga bambalikawo.
1816. Kyenyi ky'empumi: tekirukiwa nkundulu.
1817. Kyenyi ky'omubi: kisabira omulungi amazzi.
1818. Kyerabirwa mugambi: naye omugambibwa takyerabira.
1819. Kyeresebwa: n'okiwa munno. (ekirungi)
1820. Kyereeta; ng'omususi w'amenvu.
1821. Kyerondera: taba mubbi.
1822. Kyeroopa: nga w'ettu ly'empande.
1823. Kye sirabanga, sikyogera: enkuba tejjuza kamoome.
1824. Kye sirya, mbuusa: omuyaayu ndaba ddiba.
1825. Kye siirye kukkuta: ndekera Abaana ne balya; nnasswi takwata ku nkejje.
1826. Kyetta ng'eya zigoto: amayembe ezza mu kyenyi.
1827. Kyetunda: ng'ow'ettulu asima enju.
1828. Kye wajja okulaba, olyekkaanya: omunya gwekkaanya omunyale.
1829. Kye walabye: kye kiba ekikyo.
1830. Kye-walyanga: bw'olabanga ennaku olekayo.
1831. Kye wazadde: tekiba kibi.

1832. Kye weetema olwadde: bw'owona tokiwa.
1833. Kyegalire: bbwa lya njola.
1834. Kyeyendere: bbwa lya njola; bwe
likutanirira , tonyiiga.
1835. Ky'ofa togabye: Walumbe y'agaba
(akigaba, akikugabira)
1836. Ky'ofuna Oyagala: bwe kikudibirira (bwe
kikutamirira) oyita Katonda, nti Ayi katonda,
singa okinzigyeko!
1837. Kyogereko: tekirema kubaawo.
1838. Ky'ojje obege: ng'oli ku bbiririvu.
1839. Ky'oyisa ewannyu: omulubaale y'akyogera.
1840. Ky'olabako ky'obuuza?: nti Endiga yazaala
bumeka?
1841. Ky'olaba omu: kikussa matenda
(makunga)
1842. Ky'olabye: gonja akiraba kwa njala.
1843. Ky'oleka onyumya: kye kikusinza.
1844. Ky'olimba obuko: kye kibutta; ndikuttira
enswa, ng'ekiswa kikotera.
1845. Ky"olyako omuddu: kye kikuseenyeza
enviiri ku mutwe.
1846. Ky'olyako omujjwa: kye kimuyombya.
1847. Ky'omanyiira bwe kiba: emmese tetomera
mpagi.

1848. Ky'omanyiira bwe kiba: amaaso g'omunya tegafa munyale.
1849. Ky'omanyiira tokitya: envubu tetya nnyanja.
1850. Ky'onkoze, en koko ekikola bwana bwayo: ky'ejje ebuzaale, ng'ebufuula entebe yaayo.
1851. Ky'osimba onaanya: ky'olyaako ettooke.
1852. Ky'oteebeza embazzi: kibuyaga asudde.
1853. Ky'oterekera omuganzi: mukyawwe y'akirya.
1854. Ky'otobuulirako munno: (1) enseko zikiyitako.
1855. Ky'otobuulirako munno: (2) emmeese ekibba.
1856. Ky'otolya: okiwa banno ne bakirya.
1857. Ky'otoolye kukkuta: okireker Abaana ne balya; nnasswi takwata ku nkejje.
1858. Ky'otoolye: tokigobako mbwa.
1859. Ky'otomanyi bwe kiba: amazina ag'ekirevu olabira ku mmere.
1860. Ky'otomanyi: matooke magoye; togamanyi muwendo.
1861. Ky'otonnalya: tokyesunga; ettooke balitutte kiro.
1862. Ky'otonnalya: tosooka kwasama.
1863. Kyoto: nnantayomboza.

- 1864. Ky'otoowe mukulu: tokimulimba.
- 1865. Ky'owa omutomi: olyako.
- 1866. Ky'owola otudde: okibanja oyimiridde.
- 1867. Ky'oyagala kikuseeza: omunyolo amalibu
gaamuttira olubimbi.
- 1868. Ky'oyagala: okigundiza.
- 1869. Ky'oyagala tekijja gy'oli: Nnabuzaana
akwata Banyolo.
- 1870. Ky'oyagala tekikwagala: gy'okuba olubuto,
entumbwe ekubayo mabega.
- 1871. Ky'oyagala tekikwagala: singa emmere
esula mu ttama.
- 1872. Ky'oyagaliza embazzi: kibuyaga asudde.
- 1873. Kyuma kitya Muweesi.

L

- 1874. Langi enfuuyire: terwa kufuma.
- 1875. Leka ab'ebweru balye: takkusa wuwe.
- 1876. Leka, bankube: talwa kulira.
- 1877. Leka, eggayanjano liggwe: nga gw'ayagala
y'ali kungulu.
- 1878. Leka (linda), egwe akasanda: ng'erumye
musajja. (enjala)
- 1879. Leka evvumagana liggwe ku kyalo: nga
gw'ayagala amezze.

1880. Leka kwekuza ku nnyama nzibe: nti nze mukulu, so nga ffenna twazze kubba.
1881. Leka, nve enkoto: ng'amaze ky'ayokya.
1882. Leka kunyoomera kiyirikiti mu luyiira: ng'ensiko tennakula, kitikkira engule.
1883. Leero kino kiggweeso: nga ne gw'oyagala atabadde.
1884. Likaliridde: ng'erigenda mu kiyungu.
1885. Limpadde envuunyuula: ng'olya ku ddene.
1886. Limpe ndyase!(eggumba)
1887. Linda buwere: yawanguza Buvuma.
1888. Linda buzibe, tukwane abawala: nga mugenge!
1889. Linda ekijja: ow'obusa alinda lubale.
1890. Linda kiggweeyo: afumita mukira.
1891. Lindalindako: akuguza ebibbe.
1892. Liiso ly'omukulu: awaddugala we walaba.
1893. Litemwa kumu: nga tibannabagoba.
1894. Loota aloota olumbe: aloota ky'aliraba.
1895. Lubaale agoba nsonga: nga takuttidde wuwo.
1896. Lubaale aliirana.
1897. Lubaale maliba: buli afuluma alyambala bubwe.
1898. Lubaale, mbeera: nga n'embiro kw'otadde (ng'otaddeko n'embiro)

1899. Lubaale taba nda: lw'abanula lw'azaala.
1900. Lubaale w'ekiswa: talagwamu lunwe
(nnantalagwamu lunwe)
1901. Lubaale w'omulamu(w'obulamu):
tasamirirwa
1902. Lubaale y'ambikkako akasubi: nga ne we
yeekweka waali wagumu (nga yeekweka mu
kikulu)
1903. Lubuto kyoto: alusennyera enku y'akoowa.
1904. Lubuto : lugwana kulya.
1905. Lubwa kkovu onyoomera mu Kyoto: naye
bwe lutuuka ku nsiko nga luwera nnemba.
1906. Luganda kulya: olugenda enjala terudda.
1907. Luganda luva ku kkubo.
1908. Luganda lwala mukwano.
1909. Luganda lwa mbwa: lulamusa na mannyo.
1910. Luganda nkovu: teggwa ku mubiri.
1911. Lugoma lukadde: eyalumanyako
y'aluggyako endere.
1912. Lugudde ku Munyolo: Abaganda baseke
(beesekere)
1913. Lugumira enjala: era ng'aliko k'asuddemu.
1914. Lukande lwa nnyoko: lukira olwa muka-
kitaawo olulime.
1915. Lukka ennyanja: teruleka nkanga.
1916. Lukoma nnantawetwa.

1917. Lukuba eggu: ne luleka omuzima.
(olumbe)
1918. Lukuba empanga: lulekera ensenyi
okutaataagana. (olumbe)
1919. Lukuba emyali: ne lutakuba azibumba.
1920. Lukuba lwa liiso: ng'ennyindo erira.
1921. Lukuggya we bajjula: ne lukutwala we
basaaniika. (lubwa)
1922. Lukwegombya (nze lukwegombya)
1923. Lukyakamwa terugalulirwa mbazzi. (lute)
1924. Luliko omwenge: terubula akubagiza.
(olumbe)
1925. Lulina amaddu: nga lusse muganda we.
(olumbe)
1926. Lulina amattire: buli omu afa lulwe.
(olumbe)
1927. Luma ggumba, amazzi gawole.
1928. Lumbe lukuba eggu ne luleka omuzima.
1929. Lumonde akuza amatooke.
1930. Lumonde awubira: ng'alabye mwannyina.
1931. Lumonde omunene: yalwanya omukomazi.
1932. Lumonde mukalubo: akuba ekikwa.
1933. Lumoonyere: ng'omulere gwa Ssuuna.
1934. Lumututte: ekingi bantu. (olumbe)
1935. Lunaanoba: terubula ntondo. (lukazi)
1936. Lunatta omulwadde: nze nduwuuta.

1937. Lunaayabira emmanga: nga y'ekira
oluganda. (nga y'esinga oluganda)
1938. Lunaayabira mitala: nga y'emusinga
ekinyumu.
1939. Lungu (lwungu) luwoome: y'aluggyako
empambo.
1940. Lusala ekyayi: lulekera munyeera
okusaasaana. (kutaataagana)
1941. Lusowaanya. (olumbe)
1942. Lutimba lukadde: luttira n'awatali ggira.
1943. Lutta akuwagira: nga lukumaze amaanyi.
1944. Lutta embwa: mu lw'ente batuula kitebe.
1945. Lutta emyali: ne lutakuba agibumba.
(olumbe)
1946. Lutta munno: nti nze muka-lubaale?.
1947. Lutumaze(wo): enkokko asuula (assa) ku
luwe.
1948. Luvudde ku ki? : y'akuza omusango.
(luyombo)
1949. Luwambya: y'awambira abaguzi.
1950. Luwanga lwa mbwa: balunyoomera
(onyoomera) mu Kyoto.
1951. Luweddemu abakubagiza: musigadde
bannyini lumbe.
1952. Luyindi: nnantaliibwa nkagga.

1953. Luyungudde emmandwa amaziga.
(olumbe)
1954. Luzigo lwa mumanye: bw'osanga
bw'otyaba.
1955. Lw'abaaga: lw'afuna munywanyi we.
1956. Lwa gonja teruggwe?: nga y'afunye
ekyengabo.
1957. Lwakya kutta bantu: nga gw'asikidde
mugagga. (olunaku)
1958. Lwa mulungi: teruggwa ttenda (matenda)
(olumbe)

M

1959. Maddu ga ddenge: ofuuwa bw'okomba.
1960. Maddu tigaggwaako mulamu.
1961. Madongo asanyuse: nga ku musu
kw'alaba.
1962. Mafuta ga nte: gava mu nte ne gadda mu
ddiba.
1963. Mafumu ogabuulira eyali agalwanyeekeo.
1964. Magezi amaggye ku bugenyi: gaakubya
Wakayima ku mutwe.
1965. Magezi g'atagenze: kaakano baziruma
ebirenge (ebinuulo)
1966. Magezi g'omu: gaakisa bigambo ku kkubo.
1967. Magezi muliro: bwe gukuggwaako ogunona
wa munno.

1968. Magoma gavugira aliwo.
1969. Magulu ga ntungo: gasigala mu ssibiro.
1970. Majja-nkunene: ng'enswa egoba
ennyonnyi.
1971. Makoomi ga mwaka: n'omunafu akuma.
1972. Makulane: ng'emmese esula
omw'omunafu.
1973. Makunale: ng'entanda eriko ekibya (nva)
1974. Mala okulya: ava ku mmindi ya taba.
1975. Mala okulya: enjuba temulinda.
1976. Mala okulya: takubuulira kiri ku mmere.
1977. Mala okulya: bw'ovaawo ye agamba, nti
abadde amira ebitole.
1978. Mala okulya: ye akugeyera emmere.
1979. Malizi masajja: galira gavuumira
(gavuuvuuma)
1980. Maluulu ga kyalo: tegakusuza bbuzi lyo.
1981. Malya-nkolo: tegalagaana.
1982. Maamu, maamu: gye migogo.
1983. Manyangwa: nga lumonde ow'omu
kibanja.
1984. Maanyi ga nnabugi: gamukubya akyali
muto.
1985. Maanyi ga tulo: gava ku lukokola;
bw'otofunyaako tiweebaka.
1986. Manyiira ku mwoyo: ng'endeku ey'obulago.

1987. Masan̄anzira: gatta omubuuza
n'omubuuzybwa.
1988. Masan̄anzira gatukubye: tatta wa
ggwanga.
1989. Masavu ga n̄aana: gasala gakka kibira.
1990. Masenge ga muyiisa: tegaggwaamu
mwenge.
1991. Maseeneeko: ng'okugulu kw'ejjenje.
1992. Masika ngabo: tigalema.
1993. Maaso amati: galamusa nnyinimu.
1994. Maaso g'enjala: gatuukira mu lusuku.
1995. Maaso mabi: tegayiwa tulo.
1996. Maaso matono: gasinga ebitangalijja.
1997. Matankane: ng'empale y'omuseveni;
mpanvu si mpanvu, nnyimpi si nnyimpi.
1998. Mateerero: nti enkokko yange ebiika mu
kyalo.
1999. Matole manene: teganyaga nnyini mwana.
2000. Matu ga mubaazi: gawulira kya mbwa
etwala ennyama yo; omusaba takuwa.
2001. Matu tegasula njala.
2002. Mavi ga mukulu: tigafukaamirira
bwereere.
2003. Mavumirizi: tegatta gwe beeyana ennyo.
2004. Mawaggali: ng'eryambe ezziba.
2005. Mawolu tegatta ntamu.

2006. Mayanja assa bigere Lukumbi: ng'omutwe
guli Sseguku.
2007. Mayirikiti gatikkira kwa mwaka.
2008. Maziga ga mmese: gajja na kamasu.
2009. Maziga ga musota: gajja na muggo.
2010. Maziribano: ng'omubbi awonga nti ekibi
kigwana wala.
2011. Mazzi masabe: tegaloga (tegamala)
nnyonta.
2012. Mazzi matono: enkulu esooka okunywa.
2013. Mbadde mpoza ogw'embwa: ng'endiga
erinnya ennyumba.
2014. Mbadde njagaliza embazzi: kibuyaga
asudde.
2015. Mbadde nnalwemanya: ng'omunafu
(omukadde) atabaaza embazzi.
2016. Mbayiiyira ndya: agabira w'ebweru;
ng'ab'omu nju basula njala.
2017. Mbeera n'abiri: ne nnannyini nkoko
nnandimuleese.
2018. Mbidde kyekutuma: togaana

Engero endala ziri mu 3rd edition

